

**T. C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**VII - X . YÜZYILLARDA AZERBAYCAN VE
KAFKASYA'DA İSLAMİYET**

59686

**Hazırlayan:
Vüsale İSLAMOVA**

**Danışman:
Prof. Dr. Mehmet ŞEKER**

İZMİR - 2000

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANİSTON NİHAZİ**

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “VII - X yüzyıllarda Azerbaycan ve Kafkasya’da İslamiyet” adlı çalışmanın tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığı ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu unurumla doğrularım.

3/07/2000
Vüsale İslamova

Vüsale

TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünün 2./8./2000 tarih ve 16...sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Öğretim Yönetmenliğinin 2... maddesine göre **İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi Vüsale İslamova'nın** VII - X. yüzyıllarda Azerbaycan ve Kafkasya'da İslamiyet konulu tezi incelenmiş ve aday 22/08/2000 tarihinde saat 17.00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezi savunmasından sonra 60...dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan ana bilim dallarında jüri üyelerince sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin başarılı olduğuna oy çokluğu ile karar verildi.

prof. dr. Mehmet SEKER
BAŞKAN

ÜYE
Prof. Dr. Arani İlhan

ÜYE
Yard. Doç. Dr. Fikriye Genç

ÖZET

Azerbaycan Tarihi İslam Tarihinin bölünmez bir parçasını teşkil etmektedir. Kafkasya'nın güneyinde yerleşen Azerbaycan uygun coğrafi şartlar nedeniyle eskiden beri gelen göçleri kendi topraklarında barındırmıştır. İslam öncesi Azerbaycan uzun yıllar Sasani İmparatorluğunun hakimiyeti altında kalmıştır. VII.yüzyıldan itibaren Azerbaycan kuzeyden Hazarların ve güneyden gelen Arapların işgaline maruz kalmıştı. Bununla ülkenin toplumsal ve kültürel hayatında değişimler olmuştur. Futuhatın ilk yıllarında Müslümanlar bu bölgede faaliyetlerde bulunmuşlardır. İlk fetihler sırasında Azerbaycan'ın güney bölgelerinde Zerdüşlük kuzey bölgelerinde ise Hristiyanlık mevcut idi. Bölgeye yapılan ilk fetihlerden sonra Azerbaycan'ın yalnız güney bölgeleri İslamlaştı. Ülkenin kuzey bölgelerinde ise bazı siyasi sebeplerden dolayı Hristiyanlığın güçlü yayılmış olması nedeniyle İslamlaşma süreci daha geç gerçekleşti. Arapların hakimiyetine giren Azerbaycan komşu ülkelerle kültürel iktisadi faaliyetler arttı. Bu dönemde yerli halk tarafından Arap yönetimine karşı isyanlar başladı. Bu isyanların en büyüğü ise Hürremiler hareketi olmuştur. İslam tarihinde önemli bir yeri olan bu hareket, hilafetin parçalanmasını daha da hızlandırdı.

IX. yüzyılın II. yarısından itibaren Azerbaycan'da siyasi hanedanlar kuruldu. Bu hanedanlar kuzey Kafkasya'nın diğer vilayetleri arasında kültürel ve siyasi münasebetlerin gelişmesine sebep oldular.

Böylece İslam Medeniyetinin bölgeye hakim olması aynı zamanda , daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan siyasi ve kültürel gelişmelerin başlangıcı oldu.

ABSTRACT

The history of Azarbaijan is indivisible part of history of Islam. Azarbaijan, which is on the southsu part of Caucasian, olne to its suitable geographical situation, became a homplace to migrations continuing frum the very old times. Before Islam, Azarbaijan was under the domination of the Sasanid Empire foevery long period. From the Seventh Century onusard the soil of Azanbaijan was ocmplied both by the Hazars coming from the north and by the Arabs Coming from the Sonth. Tihs occapation, doubtlass to say, made big Changes in the cultural and social life of Azarbaijan. By the beginning years of Islam, the Muslims started military activities im those places. In the beginning of Islamic military Conquests, Zanoastniamism in the southeru pants of the country, and the Christi anity in the north. By the first conquests, only southern parts of Azarbaijan became Muslim Soil.Housever, the northern parts becoming muslin took longer period clue to some special reasons and powerful Christian propagandas.

When Azarbaijan was ruled by the Arabs, cultural and social activities increased. Among the azarbaijan people some revellions Coop place during that time. The biggest revellion was the Hurramis rebellion. This revellion is very important for the history of Islam, Since it accelerated the partition of the Coliphate

By the second part of the ninth century, when the travic rule bevame weah, some political dynesties were established in Azarbaijan. These dynasties caused the development of cultural and political life among the people of the Southern Caucasus provinces. There, the clomination of Islamic civilization over this are became the stanting point of late cultural and political developments.

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar
Önsöz

İRİŞ

I Azerbaycan Adı,Coğrafyası ve İlk Yerleşme

a. Azerbaycan Adının Menşei.....	1
b. Kafkasya'da Coğrafi Durum.....	1
c. Azerbaycan Coğrafyası.....	2
d. Azerbaycan'da Yaşayan İlk Halklar.....	3

II Azerbaycan'da Kurulan İlk Devletler

a. Manna Devleti(M.Ö IX-VII).....	4
b. Atropatena Devleti(M.Ö IV-M I).....	5
c. Albanya Devleti(M.Ö VI-M IV).....	7

III Sasaniler Devrinde Azerbaycan

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM TARİHİNDE AZERBAYCAN(VII-IX. YÜZYILLAR)

I FETİHLER ÖNCESİ AZERBAYCAN.....	11
II AZERBAYCAN'A YAPILAN İLK FETİHLER.....	12
III EMEVİLER DEVRİNDE AZERBAYCAN.....	15
IV ARAP-HAZAR MÜNASEBETLERİ VE SAVAŞLARI.....	16
V ABBASİLER DEVRİNDE AZERBAYCAN VE KAFKASYA.....	19
VI HÜRREMİLER HAREKATI VE BABEK İSYANI.....	20

İKİNCİ BÖLÜM

IX-X.YÜZYILLARDA AZERBAYCAN VE KAFKASYA

I RUSLARIN AZERBAYCAN'A SEFERLERİ.....	28
II IX.YÜZYILDA AZERBAYCAN VE KAFKASYA	
OPRAKLARINDA KURULAN MÜSLÜMAN DEVLETLER	29
a.Şirvanşahlar Devleti(799-1256).....	30
b.Sacoğulları Devleti(879-930).....	31
c.Sallariler Devleti(916-1090).....	33
d.Revvadiler Devleti(920-1071).....	34
e.Şeddadiler Devleti(955-1180).....	34
f.Derbent Haşimi Emirliği(851-1070).....	35
g.Şeki Melikliği(901-1221).....	37

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VII-X.YÜZYILLARDA AZERBAIJAN'DA TOPLUMSAL VE KÜLTÜREL MÜNASEBETLER

I. VII-X.YÜZYILLARDA AZERBAIJAN'DA TOPLUMSAL MÜNASEBETLER

a. Yönetim Şekli.....	39
b. İktisadi Durum.....	40
c. Dini Durum.....	43

II. VII-X.YÜZYILLARDA AZERBAIJAN'DA KÜLTÜREL MÜNASEBETLER.

a. Şehirler.....	45
b. İlmi Hayat.....	47
c. Dil ve Edebiyat.....	49
d. Sanat.....	51
e. Mimari.....	52

SONUÇ

BİBLİYOGRAFYA

KISALTMALAR

A.T.Ü.K.	: Azerbaycan Tarihi Üzerine Kaynaklar
a.g.e.	: adı geçen eser
b.	: bin, ibni
bk.	: bakınız
D.G.B.İ.T.	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
T.D.V.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
trc.	: tercüme, tercüme eden
s.	: sayfa
v.s.	: ve saire
v.b.	: ve başka
v.d.	: ve diğer

ÖNSÖZ

Azerbaycan bölgesinin tarihi, İslam Tarihi açısından son derece önemlidir. Çünkü İslamın doğuşundan kısa bir süre sonra müslümanlar bu bölgeye ayak basmışlardır. Bu sebeple hem Azerbaycanın siyasi, kültürel ve iktisadi tarihi, hem de İslam ordularının bölgeye yaptıkları askeri hareketler dikkate alındığında Azerbaycan tarihinin dünya tarihi içinde de önemli bir yere sahip olduğu görülür.

Bu ve benzeri sebeplerle bir yüksek lisans tezi çerçevesinde biz daha sonraki çalışmalarımıza da bir basamak teşkil etmesi düşüncesiyle bu tezi hazırlamayı gerekli gördük. Bu konuyu seçmeden önce hocalarımla yaptığım görüşmeler neticesinde konunun Türk dünyası için gerekli olan bir araştırma olduğu ortaya çıktı.

Son yıllarda Azerbaycan'da kazanılan "müstakillik" (bağımsızlık) sonucu, bu tip araştırmalara büyük ihtiyaç duyulmaktadır. Uzun yıllar Rus hakimiyeti altında kalan Azerbaycan, milli ve kültürel benliğine kavuştuğu andan itibaren Azerbaycan tarihine ait bir süre yeni eserler yazılmaya başladı. Rus baskısı altında kalan Azerbaycan halkı her şeye rağmen hiçbir zaman adet ve geleneğini unutmamış, o devirde bile milli varlığını yaşatmaya çalışmıştır.

Rus hakimiyeti sırasında Azerbaycan Tarihi çeşitli eserler yazıldıysa da ister siyasi, ister kültürel sebeple olsun bu eserlerde Türk-İslam tarihine oldukça az yer verilmiştir. Aynı zamanda bu yıllarda Türkiye'de yapılan çalışmalar arasında Azerbaycan'la ilgili konular azdır. Bütün bu sebeplerle tez konumuzda Azerbaycan ve Kafkasya bölgesinin İslam tarihindeki önemini ele almak istedik. Bu çalışmaya başladıktan sonra, kaynaklar hususunda karşımıza bir takım zorluklar çıktı. Konuyla ilgili kaynakların oldukça az olması nedeniyle ve tarihi gerçeği olduğu gibi yansıtabilmek için daha çok klasik kaynaklara müracaat ederek çalışmamızı yaptık. Genellikle, ortaçağ müelleflerinden Taberi, İ.Esir, Belazuri, Mes'udi v.s.'in eserlerine ağırlık verdik. Ayrıca, Azerbaycan, Rus, Türk ve diğer müelliflerin eserlerinden yararlandık.

Çalışmamız, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte Azerbaycan ve Kafkasya hakkında kısa bilgi ve bu bölgenin islam öncesi tarihini ele aldık. Birinci bölümde islam tarihinde Azerbaycan ve Kafkasya 'nın genel durumunu, ikinci bölümde bu bölgenin islamlaşmasından sonraki değişimler ve kurulan devletler hakkında bilgi sunduk. En son bölümde ise, islam tarihinde Azerbaycanın kültürel ve toplumsal münasebetlerini inceledik.

Son yıllarda Azerbaycan ve Türkiye arasındaki dostluk ilişkilerinin daha da artması mutlulukverici olaydır. Bu sebeple hazırladığımız bu tezin Türkiye Azerbaycan ve bütün Türk dünyası için faydalı olmasını temenni ederiz.

Çalışmamız esnasında konunun seçimi, sınırlandırması ve muhtevaya yönelik düzeltmeleri yapan sayın Prof. Dr. Mehmet Şeker hocama en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bu konuda yardımlarını esirgemeyen diğer hocalarımdan Doç. Dr. Rıza Savaş , Doç. Dr. Ahmet Güner, Yard. Doç. Dr. Mevlüd Ferligül, Yard. Doç. Dr. Süleyman Genç beylere teşekkür ederim.

Çalışmamızda maddi manevi yardımlarıyla destek olan Hacı M. Nuri Sever amcama ve eşim Nazım'a teşekkürü bir borç bilirim.

GİRİŞ

1.Azerbaycan Adı, Coğrafyası ve İlk Yerleşme

a.Azerbaycan Adının Menşei

Azerbaycan kelimesi, Büyük İskender'in hizmetinde bulunan İranlı Atropates'in adıyla yakından ilişkilidir. İskender'in ölümünden sonra onun adına yönettiği Küçük Medya bölgesinde Atropates'in adına (Azerbaycan ve İran Kürdistanı'nın batı kısmı) mustakil bir krallık kuruldu. Grekçede bu devletin adı "Atropatene" olarak telaffuz ediliyordu. Daha sonraları Ermenice'de Atrapatakan, Farsça'da Aturpatakan, Süryanice'de Azarbaygan şeklinde telaffuz edilen kelime Arapça'da değişikliğe uğrayarak Azerbaycan şeklini aldı. İsmin "azer" kısmı farsçada "ateş" "baycan" kısmı ise "muhafız" kelimelerinden teşkil olunmuştur. ¹ Böylece, Azerbaycan kelimesi "Odlar Yurdu" (Ateş Ülkesi) anlamında daha çok kullanılır oldu.

'Bazı araştırmacı-tarihçiler ise Azerbaycan isminin menşeinin eskiden bu topraklarda yaşayan "as" lara dayandığını söylüyorlar. ² Türkdilli soyların en eski ecdadı olan aslar hakkında bilgiye, Orhun Yenisey yazılarında rastlanılmaktadır. Asların meskeni sayılan ve Aslar yurdu olarak bilinen bu kelime daha sonraları Azerbaycan olarak telaffuz edilmiştir. ³

Diğer araştırmacılara göre ise, Azerbaycan kelimesi üç kısımdan oluşmaktadır. Azer-bay-can. Kelimenin ilk kısmı "azer" oda ateşe tapan mecusilerin adıyla bağlantılıdır. İkinci kısımda yer alan "bay" ise, yüksek, yüce makam anlamındadır. Kelimenin üçüncü kısmındaki "can" sözcüğü ise, kan-kağan-han manalarında kullanılıp şöhretli, yüce, saygılı kişi anlamını taşımaktadır.

Böylece araştırmalar sonucu Azerbaycan kelimesinin birkaç izahı ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında en yaygın olanı, Azerbaycan kelimesinin "Odlar Yurdu" anlamında kullanılmasıdır. ⁴

b. Kafkasya'da Coğrafi Durum

Kafkasya, batıda Karadeniz kıyılarından doğuda Hazar Denizine'dek uzanan ve günümüzde idari olarak otonom cumhuriyet ve bölgelere bölünmüş durumdadır. Kafkasya'nın bel kemiğini oluşturan ve kuzeybatıdan güneye doğru uzanan Kafkas dağları 140.000 m.2 lik

¹ M. Z. Bünyadov, Azerbaycan, T. D. V. İslam Ansiklopedisi, IV. İstanbul 13 s. 318

² Strabon, Coğrafya, IX s. 523

³ Mahmud İsmayılov, Azerbaycan Tarihi, Baku 1993 s. 3

⁴ Aynı eser s. 5.

ülkeyi kuzey ve güney olarak ikiye ayırır. Güney Kafkasya'da Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcüstan, Kuzeyde Don nehr boyunca Kumadek uzanmaktadır. Kuzey Kafkasya'da ise Dağıstan, Çeçen-İnguş, Kuzey Osetya, Kabartay--Balkarya'da Karaçay Çerkez ve Abhazya otonom Cumhuriyetleri ile Adıge ve Güney Osetya vilayetleri mevcuttur.⁵

Karadeniz ile Hazar denizi arasında bir köprü gibi uzanan ve iki kıtayı birleştiren Kafkasya, çeşitli kültürlerin binlerce yıldır geçtiği ve karşılaştığı bir bölgedir. Bu bölgede dünyanın en eski yerleşik toplumları barınmaktadır. Eski Arap coğrafyacılarının Cebelül-Elsan⁶ (Diller Dağı) diye adlandırdıkları Kafkasya'da kaynaklara göre, 30-360 arasında dil çeşidi bulunduğu bilinmektedir. Dil bakımından farklılık gösteren Kafkas halkları asırlar boyunca aynı kaderi paylaşmışlardır. Kafkas dağları ülkeyi ikiye ayırmasına rağmen Karadenizden Hazara kadar uzanan yüksek dağ vadileri ve verimli toprakları boyunca ortak gelenekler, folklor müziği, oyunlar ve giysiler bütün kafkasyalıların ortak malı olarak bilinmektedir.

c. Azerbaycan Coğrafyası

Azerbaycan, Doğu Anadolu ile Hazar denizi arasında bulunan bir kıta'dır.⁷

Azerbaycan, Güney Kafkasyanın Kuzey doğusunda Hazar denizinin batısında 86.600 km² alanda yerleşmektedir. Bölgenin en önemli özelliği kuzeyden-güneye doğru uzanan doğu-batı istikametinde ticaret yolları üzerinde bulunmasıdır. Sınırlarının uzunluğu 3.600 km. olan Azerbaycan'ın arazi yapısını %51'ini dağlık bölge kapsamaktadır. Dağlık arazi kuzeyde Büyük Kafkas sıra dağları, güney doğuda Küçük Kafkas dağları ve güneyde Talış dağları ile çevrilmiştir. . Bu dağlardan en yüksek olanları Bazardüzü (4489), Tufandağ (4197), Hinalı dağ (3337), Delidağ (3618) ve Kedidağ (3429)'dır.

Anadolu ve Kafkasya dağ sistemleri arasında geniş alan oluşturan Azerbaycan dağlık bölge olmasına rağmen, geniş ovalıkları, düzlükleri de vardır.⁸ Sıra dağlar arasında Kür ve Aras ırmaklarının aktığı geniş düzlüklerin yer aldığı Ova büyük bir tarım bölgesidir

⁵ Hayati Bice, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, Ankara 1991 s. 5

⁶ V. Minorski, Gacassuca IV. - Kafkasşınaslık 15. sy. Moskova 1953, s. 514

⁷ Mahmut Rağib Kösemihal, Azerbaycan mad. İslam Türk Ansiklopedisi, İst.anbul 1941, s. 703

⁸ M. Z. Bünyatov, Azerbaycan mad. T. D. V. İslam Ansiklopedisi, IV. s. 317

Dünyadaki onbir iklim kuşağının 9'na sahip olan Azerbaycan Kuzeyden gelen soğuk hava kütleleri ile güneyden gelen sıcak hava akımlarının etkisi altındadır.⁹

Farklı coğrafi yapısı sebebiyle türklerin hakimiyeti döneminde Güney Azerbaycan daima yaylak, kuzey Azerbaycan daima kışlak olarak kullanılmıştır.

Genel olarak yazları kurak geçen sıcak bozkır (step) iklimi hakimdir.

Azerbaycanın önemli nehirlerinden Kür, Aras, Alazan, Samur, Terter, Arpaçay, Beylegan, Genceçay nehirlerini örnek gösterebiliriz. Hacı Kabul gölü en büyük göldür. Sarı su ve Candahar gölleri de büyük göllerden sayılmaktadır. Bundan başka Azerbaycan'da Mingeçevir, Sarısanık, Ceyranbatan v.b. su barajları da bulunmaktadır. Başkenti Bakü olan Azerbaycanda 60 ilçe ve 45 şehir yer almaktadır. Başlıca şehirleri Gence , Sungayıt, Şeki, Guba, Lenkeran, Mingeçevir, Alibayramlı, Şuşa v. s.'dir.

Azerbaycan ekonomisi tarıma, hayvancılığa ve petrole dayanır. Tarım daha çok Kür-Aras ovalığında yapılır. Pamuk, tahıl, üzüm, çeşitli meyve cinsleri, tütün, şeker pancarı başlıca ürünlerdendir. Bakü ve Apşeron yarımadasında bulunan petrol yatakları dünyanın en zengin ve en eski yeraltı hazinesidir.¹⁰

d. Azerbaycan'da Yaşayan İlk Halklar

Ta eskiden beri çeşitli kervan yollarının kesiştiği bölge olan Azerbaycan'ın arazisi uygun coğrafi şartlar nedeniyle asırlar boyu bu yerlere gelen göçlerin yerleşmesine sebep olmuştur. Bu göçler sayesinde Azerbaycan'da çeşitli dillerde konuşan halklar iskan olunmuştur Azerbaycanın güney bölgelerinde genellikle İran dilli ve Türk dilli halklar iskan olunmuştur Onuncu asır tarihçisi el Mesudi, Azerbaycan ahalisinin bir kısmının konuştuğu azericenin, fars dilinin bir lehçesi olduğunu bildirir.¹¹ X asrın sonlarına doğru Azerbaycan'da bulunmuş olan el-Mukaddesi bu dilin İran dilleri grubuna ait olduğunu tasdik etsede çok zor anlaşıldığını ve bazı kelimelerin Horasan şivesinde telaffuz olunduğunu bildirir.¹²

⁹ İ. Babayev "Azerbaycan Tarihi", Bakü 1987, s. 4

¹⁰ W. Barthold, "Mesta prikaspiskin oblastey i istori i müslümskogo mira" ("Hazarsahili V ilayetler ve İslam Dünyasının Tarihi ") (Rusça), Bakü 1925 s. 14-15

¹¹ el – Mesudi, "et - Tenbih va'l - İşraf", VIII, Leiden 1894. s. 145. (ter); Azerbaycan Tarihi ltc. s. 27

¹² el- Mukaddesi, "Ahsanü't - Tekasim fi Marifetü'l - Akalim", III, Leiden 1876, s. 151 (ter)

korganlar olduğu tesbit edilmiştir. M. Kalankatukla, “Yezdücürdün hakimiyeti sırasında V yüzyılda Azerbaycan’ın Sunik vilayetine büyük ordu ile gelerek burada iskan eden Oğuz türklerinin soyundan Gor ve Kazan adlı iki kardeş” hakkında bilgi vermektedir.¹³ O dönemde Azerbaycan’da yerleşen başlıca kabilelerden Lullubeyler ve Kutiler hakkında kaynaklarda geniş bilgi geçmemektedir.

Aynı yüzyılda Kafkasyadaki siyasi durum değişti. Buna sebep, kuzeyden gelen Sabirlerin (Hun) bu yerlere yerleşmeleri oldu.

Azerbaycan arazisine gelen soylardan en önemlisi Saka - Masket soyudur. Bu soyun işgüz-soyundan ortaya çıktığını bildiren antropologlar iki soyun giyim tarzı, gelenekleri ve diğer kültürel unsurlarının aynı olduğunu tesbit etmişler. Mahmut İsmailov, İ. M. Dyakev’in bu soyların arasında benzerlik olsa bile, bunların kökenin ayrı olduğunu ifade etmektedir.¹⁴ Skif kabilelerinin büyük kitleler halinde Azerbaycan arazisine yerleştiklerini bildiren tarihçiler Skiflerin türk-tatar menşeli olduğunu söylemektedirler. Aynı düşüncüyü destekleyen R. K. Latam Skifleri, Masketlerin, Sakaların, Peçeneklerin, Hazarların ve Hunların Türk menşeli olduğunu söylemektedir.

AZERBAYCAN’DA KURULAN İLK DEVLETLER

a. Manna Devleti (M . Ö. IX - VII)

M. Ö. II.binyılda Azerbaycan’da sosyal tabakalar ortaya çıktığı görülmeye başlamıştır. Yapılan araştırmalar sonucu bulunan kabirlerde sıradan bir insanın mezarı ile zengin birinin mezarı bariz şekilde fark edilmektedir.

M. Ö. IX yüzyılda Urmiya gölü civarında bir sıra devletler kurulmuştur. Bu devletlerden Zamiya, m.ö. 880’de kurulmuş, az sonra Assur devletinin tecavüzüne maruz kalarak tarih sahnesinden silinmiştir.

Aynı yüzyılda kurulan diğer bir devlet Gilzan idi. Devleti yöneten liderler, kabile reisi değillerdir. Hakimiyet nesilden nesile intikal ediyordu. Gilzan devleti daha sonraları güçlü Urartu devleti haline geldi.

Kurulan devletler arasında en güçlü ve tarihte derin iz bırakmış olan Manna devleti olmuştur. M. Ö. IX yüzyılda Güney Azerbaycan topraklarında kurulan Manna devleti m. ö. VII yüzyıla kadar güçlü bir devlet olmuştur. Manna devletinin yönetiminde yaşayan halklardan en önemlisi Manna kabilesi idi. Ayrıca, kuti, Lullubey, Hurri v.d. Halklar da burada yaşamakta idiler.

¹³ M. Kalankatuklu, “Albanya Tarihi”, Bakü, 1993, s. 14

¹⁴ M. İsmayilov, a. g. e. s. 14

Kaynaklarda ilk defa Manna devletinin adı m.ö. 843 yılına ait assur yazısında “Manna” şeklinde geçmiştir. Urartu metinlerinde “Manna”, Tivratta ise “Minni” olarak geçmektedir.

Urmiya gölü etrafında kurulan Manna devleti, tabii serveti ve verimli toprakları nedeniyle komşu devletlerin baskınına uğradı.

Manna devletinin en meşhur hükümdarı İranzu olmuştur. M. Ö. VIII-VII yüzyıla ait Asur yazılarında Manna devletinin baş şehri İzurru olarak geçmektedir. Devlet hanedanlıkla yönetiliyordu. Yönetim babadan oğula intikal ediyordu. Meşhur hükümdar İranzu’dan sonra hakimiyete büyük oğlu Aza, daha sonra küçük oğlu Ulli geçmiştir. Devletin diğer eyaletleri hükümdara bağlı valiler tarafından yönetiliyordu.

Manna devleti dağlık, düzenlik ve bol vadilerden ibaret idi. Bu nedenle Güney Azerbaycan’ın bu verimli bölgesinde tarım başlıca geçim kaynağı idi. Esasen üzüm yetiştirilen bu bölgede, şerap üretimi ile komşu ülkeler arasında ticari ilişkiler daha da artmıştı. Dağlık bölge olması nedeniyle hayvancılık ve özellikle atçılık büyük önem taşıyordu. Atçılıkla birlikte deve de besleniliyordu. Dağlardan bulunan madenler sanatın gelişmesine neden oldu. Zencan bölgesinde, bakır, demir, altın çıkıyordu. Yapılan arkeolojik kazılar o devirde sanata verilen yüksek değeri göstermektedir.

M. Ö. IX yüzyılda kurulan Manna Devleti, m.ö. VIII yüzyılda güçlenerek topraklarını genişletti. Daha sonra m. ö. VII yüzyılda (616) Babilistanla yapılan savaşta Mannalılar mağlup oldu. Böylece, Manna devleti parçalanarak, tarih sahnesinden silinmiş oldu. Devletin büyük bir kısmı ise Med devletinin hakimiyetine girdi.

Manna devletinin resmi dini çoktanrılı-politeist idi. Tanrı heykellerinin yapıldığı özel mabedler mevcut idi.¹⁵

b. Atropatena (Med) Devleti (M.Ö. IV - M. I)

M.Ö. IV. yüzyılda Azerbaycan, İran Ehemener Devletinin hakimiyetine geçti. Büyük İskenderin Doğu seferleri sırasında Ehemener Devleti tarih sahnesinde sona erdi. Bu sırada Azerbaycan arazisinde iki devlet kuruldu. Kuzeyde - Albanya, güneyde - Atropatena

¹⁵ “Bu mabedlerde savaş öncesi hükümdar halkla birlikte Tanrılara dua ediyorlardı. Tanrılara sunulan kurbanlar için bir mt. yüksekliğinde taştan örülmüş bir sunak yapılıyordu. Azerbaycan arazisinde yerleşen Hasanlı köyünde yapılan arkeolojik kazılar böyle bir sunak ortaya çıkmıştı. Bundan başka bulunan cam eşyalar üzerinde altınla işlenmiş tasvirler de dikkate değerdir. Tasvirlerde genel olarak dini inanışları yansıtmıştır Cam eşya üzerindeki tasvirde, öküz ve mertebe bağlanmış arabayı, saçları sırtına kadar uzanan, uzun gisimli, kanatlı tanrılar sürüyorlar. İki rabip ona karşı secde halindedir. En arkada iki hizmetçi kurbanlık koyun getiriyorlar... Bundan başka at kutsal hayvan sayıldığı için tasvirlerde geniş yer kalmaktadır. ...” bk M. İsmayilov, a. g. e. s. 29-31

veya Med devletleri ortaya çıktı. Atropatena Devletinin sınırları Güney Azerbaycan ile İran Kürdistanın topraklarını kapsıyordu. Zamanla coğrafi değişikliklere uğrayan Atropatena, verimli toprakları ve dağlık bölgeleriyle ün kazandı Strabona göre, "... bu ülkenin bütün toprakları verimli idi, kuzeyde ise dağlık bölge yer alıyordu."¹⁶

Daha önceleri Manna devletinin arazisi olan, daha sonra Medler tarafından işgal olunan bu topraklarda yaşayan yerli ahalinin etnik kökeni tarih boyunca büyük değişikliklere uğramıştı.

El-Belazuriye göre, bu yüzyıllarda Güney Azerbaycan ahalisinin büyük bir kısmı azerilerden ibaret idi. Bu topraklarda yaşayan İranlılardan başka, Medler, Utiler, Lullubeyler, Kaspiler ve Kadusiler ve Saka soyları da bulunuyordu. ¹⁷ Bundlardan bazıları İrandilli (Medler) bazıları Türkdilli (Sakalar) olarak bilinen bu soylara Azerbaycan arazisinde yaşayan yerli ahali ile asimile olmuş ve daha sonraki yüzyıllarda Atropatena halkı gibi tanınmışlardı. En büyük hakimi Atropat, başkenti ise Kazaka (Kanzaka) idi.

Miladi birinci yüzyılda Atropatenanın hakimlerinden olan Atropat sülalesinin hakimiyetine son verildi. Daha sonra İran Parfiya devletinin arazisini ele geçirerek daha da güçlenen Atropatena Devleti 224'de bağımsız devlet haline geldi. Dört yüz yıldan fazla tarih sahnesinde yer alan Atropatena devleti, miladi altmış beş yılında Sasanilerin hakimiyetine geçti.

Bağımsız devlet olan Atropatena'da verimli toprakları sayesinde tarım, bağçılık, özellikle zeytincilik çok gelişti. Bununla birlikte hayvancılık, özellikle atıcılık ve balıkçılık mühim yer tutuyordu. Ticaret ve sanatkarlık da bu devirde çok gelişti. Dış ülkelerle ticari ilişkiler arttı. İberyi (Gürcistanın batı kısmı), Albanya, Hindistan ve Babilistanla ticari münasebetler daha da ilerledi.

İktisadi refahın artması, halkın durumunu iyileştirdi. Marağa'nın güneyinde yer alan baş şehir Kazaka (Kanzaka)' da¹⁸ sanata yüksek değer veriliyordu. Yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu, bu arazide büyük yerleşim bölgelerinin varlığı ortaya çıkmıştır. Bulunan büyük mabedler, yerli ahalinin dine verdiği önemi göstermektedir.

Atropatena'da yaşayan yerli halk, Zerdüşt dinine mensup idi. Komşu ülkelerden Orta Asya ve İran'da yaşayan ahali de bu dine inanıyorlardı. Zerdüşt dininin kutsal kitabı olan "Avesta" bu dini öğrenmek için mükemmel kaynak sayılırdı. Kitabın ilk nüshası Büyük

¹⁶ Strabon, "Coğrafya", IX, s. 527

¹⁷ Belazuri, (Futuhu'l - Buldan), P. K. Juze, Bakü 1927. s. 41 "Knika zavocvanie stran"

¹⁸ Yakut el-Hamevi "Mucemu'l - Buldan", A. T. Ü. K. Bakü 1983, s. 47-48

İskenderin Ehemeniler sarayını yaktığı zaman kaybolmuştur. (M.Ö. 330). Daha sonra Zend Avesta adlı kitap, Sasani hakimiyeti sırasında yeniden toplanmıştır. En büyük mabed Kazaka'da buluyordu. Sasani hükmdarları taç giyme törenini Nevruz günü bu mabedlerde yapıyorlardı ¹⁹

Günümüzde Azerbaycan'ın bir çok yerinde bu dinin kalıntılarına rastlayabiliriz. Bakü şehrinde eskiden kalan ve yeni yapılan Zerdüşt mabedleri dikkate değerdir. Bu yapılar, yerli halkın bu dine yalnız kültürel ve geleneksel yaklaşımından ileri geldiğini ifade edebiliriz. Azerbaycan arazisinde bulunan petrol ve doğal gaz, ta eskiden beri bu inancı önemli kılmıştır. Halk, ateşi kutsal sayarak bu dine inanmıştır. En önemli mabedlerden Bakü'deki "Kız kalesi" ile ~~ve~~ "Ateşgah" Şeki'deki "Kış Mabedi"ni örnek gösterebiliriz.

c. Albanya Devleti (M.Ö. V- M. Ö. IV)

Güney Kafkasya ve Azerbaycan topraklarında kurulan diğer bir devlet de Albanya idi. M.Ö. VI.yüzyılda kurulan Albanya devleti, IV. yüzyılda Büyük İskenderin İran seferleri sırasında Ehemeniler sülalesinin parçalandığı devirde bağımsız devlet haline geldi. Devletin kurulması için gerekli olan ordu, idari teşkilat, vergi sistemi ve sosyal tabakalar Albanya'da mevcut idi.

Devletin hududları kuzeyde Kafkasya, Dağıstan, güney batıda Gürcistan ve Ermenistan, doğuda Hazar denizi ile sınırlı idi.

Araştırmalar "alban" kelimesinin etnik kökenin eski türklerdeki "alp" (cesur, yiğit) anlamında kullanıldığını göstermiştir. "Kitabi Dede-Korkut" destanlarında bu kelime "alpanlar" diye geçmektedir. Bu halkın yaşadığı bölge ise Albanya olarak gösterilmektedir. ²⁰ Alban hükmdarlarından Orayz, destanda Uruz olarak geçmektedir. Strabon'a göre, eski türklerin "Ay Tanrısı" (Tengri)na uygun olarak Albanlar Ay tanrıçası diyorlardı. Albanlarla yaşayan Maskutlar, Garganlar ve Sakaların da Türk menşeli olduğu söylenebilir. ²¹

Antik kaynaklar Albanya topraklarında bir çok soyun yerleştiğini haber vermiştir. Kafkasyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi, Albanya'da da çeşitli dillerde konuşan kabileler yaşamışlardı. Bu kabilelerden en büyüğü Türk dilli Albanlar idi. Albanlarla komşu olan Udin kabilesinin soyuna günümüzde Gebele şehrinin Udin köyünde rastlanmaktadır.

¹⁹ Mahmut İsmaylov, a.g.e.s.17

²⁰ Aynı eser, s.14

²¹ Strabon, a. g. e., IX, s. 331

Kalankatuklu'ya göre, Albanlar Kaspiler ve İberler arasındaki bölgede yerleşmişlerdi. Aynı yazar, albanların uzun boylu, sarışın ve yakışıklı olduğunu söylemektedir.²²

Albanya topraklarında bol su vadileri bulunuyordu. Bu sebeble çok verimli olan bu arazide tarım ve bağcılıkla uğraşan halk, üzüm, buğday, zeytin, nar, fındık, incir v. s. yetiştiriyorlardı. Dağlar arasında yerleşen Albanya tabii servetleriyle de zengin idi. Otlakların ve geniş düzlüklerin olduğu arazide, yerli halk hayvancılıkla uğraşıyordu. Yunan tarihçisi klaudi Eliaç (II. yüzyıl), albanların, beyaz, boynuzsuz, yassı burun keçiler beslediğini bildirmişti. Ayrıca deve ve at sürülerini olduğunu ve zengin rahiplerin deve yününden örülmüş elbiseler giydiklerini de haber vermiştir.²³ Özellikle savaş atları yetiştiren Albanlar, düşmana karşı tedbirli davranıyorlardı. Ayrıca, kaynaklarda Albanların balıkçılıkla uğraştıkları da bildirilmektedir. Balığın iç kısmından özel yapışkan hazırlanıyordu.²⁴

M. 387'de İran-Bizans arasında yapılan barış sözleşmesine göre, Albanya ve İberya Sasani Devletinin hakimiyetine geçti. Albanya'nın güneyinde yerleşen, Batıda Emeviye, Kuzeyde Arşah vilayeti ile komşu olan Sunik bölgesi de Sasani hakimiyetine girdi. Albanya'nın dini ve kültürel hayatı Sasaniler tarafından değiştirilse de, daha önce ülkede genellikle hristiyanlık mevcut idi. Hristiyanlığın çok yaygın olduğu bu bölgede bir-kaç yepiskop bulunuyordu. Daha çok Arsah vilayetinden olan rahipler Alban hakimleri tarafından Hazarlar ve Hunlar arasında hristiyanlığın yayılması için görevlendiriliyorlardı. Albanya'nın dini merkezi Çola şehri idi.²⁵

III. SASANİLER DEVRİNDE AZERBAYCAN

Miladi II. yüzyılın başlarında İran'da Sasani İmparatorluğu kuruldu. 224'de Azerbaycanla İran arasındaki ilişkiler bozulmaya başladı. Sasaniler İran'da hakimiyetlerini güçlendirerek Azerbaycan üzerine hücumla geçtiler. Güney topraklarını ele geçirerek, onu Sasani devletinin bir vilayeti haline getirdiler. Baş şehir Kazaka olan Azerbaycan'da, Sasanilerin en büyük mabedi bulumakta idi. Daha sonra Sasaniler Azerbaycan'ın kuzey tarafına yöneldiler. Bu devirde Bizans İmparatorluğu da Azerbaycan'a karşı ilgisini artırdı. Azerbaycan İran ve Bizans arasında savaş alanı haline geldi.

Sasanilerle Bizans arasında 387'de yapılan sözleşme sonucu, Albanya ve İberiya adevleri Sasanilere, Ermeniyeye ise Bizansa verildi.

²² M.Kalankatuklu,a.g.e., s.3

²³ Aynı eser, s.10

²⁴ S.Aliyarlı, "Azerbaycan Tarihi", Bakü, 1996, s.96

²⁵ Aynı eser, s.97

Azerbaycan'ın kuzeyinde yerleşen vilayetler bağımsızlıklarını az da olsa korumayı başardılar. Yarı bağımsız durumda olan bu vilayetler Sasani hakimiyeti altında olsalar da, iç işlerinde serbest idiler.

Daha sonraki yüzyıllarda yeniden Azerbaycan üzerine yapılan seferler sonucu, ülke, uzun yıllar Sasani İmparatorluğunun hakimiyeti altında kaldı. Üç yüz yıldan daha fazla Azerbaycan onlara tabi oldu. Sasani hükmdarları halka karşı amansız davranarak verginin en ağır şeklini ödetiyorlardı. Köylülerden elde ettikleri mahsulün üçte birini haraç olarak, daha sonra da satılan mahsulden elde edilen paranın bir kısmını alıyorlardı. Sanatkar ve tüccardan toplanan vergi de çok ağır idi. Bütün bu vergilerden hariç, halk yılın belli zamanlarında devlete çalışıyordu. Vergi toplanırken halkla memurlar arasında çatışmalar vuku bulurdu.

Sasani hükmdarları yerli halkı yaşadıkları topraklardan sürgün ederek, o yerlere farsları yerleştiriyorlardı. Göçürme siyasetinin tek amacı ülkeyi tamamen farslaştırma ve böylece devletin güçlenmesini sağlamaktı.

Kuzey Azerbaycan'da Sasaniler devrinde hristiyan dini hakimiyeti idi. Ateşperest Sasaniler, burada yaşayan halkları çok sıkıştırıyor, onların mabedlerini yıktırıyorlardı. Yıkılan mabedlerin yerine ateşgahlar yapıyorlardı. Zerdüşt dinini kabul etmeyenlere ağır işkence ediyorlardı. Halkın sabrı taşınca, bazı vilayetlerde arasına isyanlar meydana geldi. Bu isyanların sayısı gittikçe çoğalıyordu. Sasani hükmdarları büyük ordularla bu isyanları bastırıyorlardı. İsyancılar çok ağır işkenceyle katli ediliyordu.

V. Yüzyılda Sasani zulmü daha da arttı. Böyle bir durumda Azerbaycan'ın güneyinde halk arasında büyük ün kazanmış Mazdek adlı birisi halkı toplayarak bu zulme karşı birlikte mücadele etmeye teşvik ediyordu. Daha sonra Mazdeğin rehberliği ile büyük isyan çıktı. Mazdekiler adı altında ortaya çıkan bu isyanda isyanın önderi, zengin mülk sahiplerinin topraklarına baskınlar yaparak ganimetleri halka veriyorlardı. Kırk yıla yakın devam eden Mazdekiler hareketi tarihte büyük iz bırakmıştı. Sasani hükmdarları Mazdekilere karşı uzun yıllar savaştı. En son mazdekiler mağlup oldu. İsyana rehberlik eden Mazdek ve silah arkadaşları katli olundu. Seksen bin isyancı ise ağır işkenceye maruz kaldı.²⁶

V. Yüzyılın sonlarından itibaren başlayan bu hareket daha sonraki yüzyıllarda görülen halk savaşlarının başlangıcı oldu.

Sasani devrinde Azerbaycan'da İran kültürü yaygınlaştı. Eski alban yazısı fars alfabesiyle değiştirildi. Zerdüşt dini tamamen ülkeye

²⁶ M.İsmayilov, a.g.e., s.65

hakim oldu. Baş mabed Kazaka şehrinde yapıldı. Zerdüşt dininin kutsal kitabı “Avesta” pehlevice yazılarak çoğaltıldı.

VI. yüzyılın başlarında. Azerbaycan’ın kuzeyinde yeni bir alfabe meydana geldi. Bu alfabenin gürcü ve ermeni alfabeleriyle benzer yönleri vardı. Bununla Azerbaycan’ın kültürel hayatında önemli değişiklikler oldu. Daha sonra kendilerine has takvim oluşturan halk, yılı 13 aya bölerek, 12 ay 30 gün, bir ay ise 5 veya 6 gün olarak hesapladı. Yılbaşı ise ağustosun 28’i sayılırdı.²⁷ Böylece, üç yüz yıldan beri devam eden Sasani hakimiyeti VI. yüzyılın sonlarına doğru zayıflamağa başladı. Sasani devri medeniyetinin gerek Bizans, gerek diğer komşu devletler üzerinde ne kadar etkili olduğu, gün geçtikçe daha çok anlaşılmaktadır.²⁸

²⁷ Heyet, “Azerbaycan Tarihi” II, Bakü 1998, s.84-105

²⁸ W.Bartold-M.F.Köprülü, “İslâm Medeniyeti Tarihi,” Ankara,, 1957, s.83

I BÖLÜM

İSLAM TARİHİNDE AZERBAYCAN (VII-IX)

I. Fetihler öncesi Azerbaycan

Siyasi açıdan Sasani devletine bağlı olan Azerbaycan'da VII. yüzyılın ilk yarısında iç çekişmeler çoğaldı. Bu devirde Kafkasya ve tüm Doğu ülkeleri haritası hızlı bir şekilde değişmeye başladı. Sasani Devletinin zayıfladığı bir dönemde İslam ordularını İran ve Azerbaycan üzerine akınları başladı. Azerbaycan topraklarında meydana gelen Bizans-İran savaşları ile ülke daha da sarsıldı. Sasani Devleti için ciddi tehlikelerden biri de Kuzeyden gelen Hazar ordularının Azerbaycan'a sokulmaları idi. VII yüzyılda Bizans ve Hazar Devletlerinin yürüttükleri siyaseti başlıca tehlike gibi gören Sasani İmparatorluğu asıl tehlikeyi müslüman araplarla karşılaşınca gördü ve çok kolayca mağlup oldu.

Farslar kuzeyde büyük ve ciddi savaşlar yaparken, arap kabilelerinin siyasi birliği yeni tektanrılı (monoteist) dini olan İslam'ın bayrağı altında birleşti. Bu din uğruna bir çok ülkeye yapılan seferin amacı bu ülkelerde yaşayan halklara İslamiyeti tebliğ etmek idi. İslam ordusunun büyük azmi sayesinde İslamiyet hızlı bir şekilde yayılmaya başladı.¹

Arap yarımadasında kurulan yeni devlet, Halife Ebu Bekir'in (632-634) devrinde daha da güçlendi. Bütün yarımada İslam dini hakim oldu. Halife Ömer'in hakimiyet yıllarında (634-644) ise artık yavaş-yavaş yer yüzüne yayılma çağı başladı. Irak, Suriye, Mısır toprakları feth olundu. Bu sıralarda Sasani ve Bizans İmparatorluklarıyla savaşlar da devam ediyordu. Daha sonra bu savaşlar Azerbaycan topraklarına doğru yöneldi. Taberi de geçen bilgilere göre, Reis, Tubba, Haris b. Şeddad gibi İslam ordusu komutanları 630'dan itibaren İran ve Azerbaycan üzerine yaptıkları seferlerde, buradaki Türklerle savaştılar.²

639 (640)'da İslam orduları Urmiya gölü boyunca uzanan Azerbaycan topraklarına sokuldular. Nihavend (642) savaşından sonra ise müslüman araplar İran'ın baş şehri Erdebil üzerinden ülkeye girmeyi başardılar. İslam tarihinde Nihavend ve Hemedan'ın fethi "fetihler fethi" olarak nitelendi. Çünkü buralarda kazanılan zaferden sonra Sasanilerle

¹ Azerbaycan Tarihi, II , s.489

² Taberi ,Tarihi III , s.151

yapılacak önemli bir savaş kalmamıştı.³ Bundan sonra İran ve Azerbaycan fetihleri başlamış oldu.

II . AZERBAIJAN'A YAPILAN İLK FETİHLER

Kaynaklarda geçen ihtilafı bilgilere rağmen, müslüman arapların Hazar sahili vilayetlere olan seferleri Nihavend savaşından sonra gerçekleşti.

Araştırmacı yazar A. İ. Kolesnikov'a göre, Araplar için Nihavend savaşı bir çok zaferden daha önemli idi.⁴ İran'a büyük darbe vuran bu savaş onların milli birliğini bozdu. Bundan sonra her vilayetin halkı, kendi devletlerinin hudutları içinde düşmana karşı savaşacaklardı.⁵

Müslüman arapların Azerbaycan'a seferleri sırasında ilk karşılaştıkları şehir Rey oldu. Hemedan-Rey yolunun üzerinde yerleşen Destebe⁶ adlı bölgede askeri birliklerini oluşturan İslam ordusu, Hazarsahili vilayetlere yapılacak seferlerin hazırlığına başladılar.

Halife Ömer devrinde gerçekleşen ilk fetihlerin İslam tarihi açısından önemi çok büyüktür. Halife Ömer, Rey'in fethi bitmeden, Bukayr b. Abdullahı ve Utbe b. Farakan'ı İslam ordusuna kumandan tayin ederek, Azerbaycan üzerine gönderdi. Kaynaklara göre, bu Bukayrın Azerbaycan'a ilk gelişi idi. Erdebil yakınlarında Germidan dağının eteklerinde İran ordusuyla karşılaşan İslam ordusu arasında büyük savaş meydana geldi. İran ordusunu kumandanı İsfendiyar b. Farrukzade⁷ idi. Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinden gelen gönüllü askerler İslam ordusuna karşı savaştilar. Meydana gelen şiddetli savaşta büyük kayıplar veren İran ordusu mağlup oldu. İsfendiyar esir alındı. Taberi, bu konuda şu bilgiyi vermektedir: "Her iki taraftan büyük kayıp oldu. Bu savaş Nihavend savaşıyla aynı olan, hiç de ondan geri olmayan bu kanlı savaşta çok sayıda insan öldü."⁸

Kısa süre sonra İsfendiyyarın kardeşi Behram, Azerbaycan'ın Bez, Serap, Miyane, Şiz ve benzeri şehirlerinden topladığı askerlerle orduyu kuvvetlendirerek, Utbe b. Farakan'ın kumandanlık ettiği İslam ordusuna hücum etti. Bu defa da müslümanlar zafer kazandı. Esir olan İsfendiyyar mağlubiyetlerini anlayınca müslümanlarla barış sözleşmesi imzalamayı kabul etti. Barış sözleşmesinin metni şöyle başlar: "Bismillahirrahmanir-rahim, Bu Emirülmü'minin Ömer b. Hattabın amili

³ Heyet, "Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi", II, (Redaktör H.D.Yıldız), İstanbul,1992, s.85

⁴ Azerbaycan Tarihi II, s.188

⁵ Aynı eser, s.489

⁶ Taberi, a.g.e,IV, s.156

⁷ Aynı eser, IV, s.152

⁸ Aynı eser IV, s.153

Utbe b. Faraka'nın Azerbaycan halkıyla yaptığı sözleşmedir...H. 18 yılında yazıldı.”⁹ Aynı rivayet İbnü'l-Esir ve Belazuri'de geçmektedir.

Sözleşmenin şartlarına göre, Azerbaycan halkı imkanları kadar can vergisi (cizye) ödeyecek idi. Kadınlar, çocuklar, hastalar, dünya malı olmayan zahidler bu vergiden muaf tutuldu.

Germidan yakınında meydana gelen bu savaş sonucu müslümanlar Kuzeye doğru harekete geçtiler. Kafkasya sınırlarına doğru yönelen İslam ordusu, “Babu-l Evbab” diye adlanan Derbend üzerine sefer yaptı.

Bukayr, Halife Ömer'in emriyle Utbe'yi halifenin Azerbaycan'daki naibi vazifesine tayin ederek, kendisi İslam ordusunu Derben'de doğru yönlendirdi. Hilafetin Kafkasya'da kuzey sınırlarını güçlendirme amacıyla yapılan bu sefer Araplar için hiç de kolay olmadı. Kuzey fetihlerinin zorluğunu anlayan Halife Ömer, komutanlardan Suraka b. Amri, Huzeyfe b. Asid el-Kaffari'yi, Habib b. Mesleme'yi, Salman b. Rabi'ni Bukayra yardımcı olarak görevlendirdi. Derbend yakınlarında Bukayra yetişen ordu, halifenin emriyle birlikler halini aldı. Ordunun önünde Suraka, sağ ve sol taraflarda Huzeyfe ve Bukayr'ın birliği yer aldı. En son darbe ise Salman'ın birliğince vurulacaktı. Bu sıralarda Derbend hakimi Sasani soyundan olan Şehriberez idi.¹⁰ Azerbaycan'ın güney topraklarının fethi haberi ona da ulaşmıştı. İslam ordusuyla savaşmak istemediğini bildirdi. Suraka b. Amr'la görüşen Şehriberez, Derbend'in savaşız onlara tabi olduğunu açıkladı. Buna mukabil Derbend halkının cizye vergisinden muaf olmasını istedi. Halife Ömer bu teklife razı oldu.

Böylece, Derbend'in fethi tamamlanmış oldu. Kuzeyden gelen tehlikeler geçici de olsa önlendi.

Derbend'in fethinden sonra Suraka b. Amr halifeyle görüşmeden, Bukayr'ı Muğana, Habib b. Meslemeyi Tiflis'e, Huzeyfeyi Alan'a, Salmani ise arapların Arran diye adlandırdıkları Albanya üzerine sefere gönderdi.¹¹ Halife Ömer bu olaya öfkeleni. Çünkü Suraka'nın feth etmek istediği bölge çok büyük araziye kapsamakta idi. Bunun için İslam ordusu gerekli hazırlık yapmamıştı. Görevlendirilen komutanlardan yalnız Bukayr, Muğan'ı feth etmeyi başardı. Diğer vilayetlerde büyük orduyla karşılaşan İslam ordusu, yalnız elde edebildikleri ganimetlerle geri döndüler. Bukayr feth ettiği Muğan bölgesinde 644'de bir sözleşme yaptı. Sözleşmenin şartlarına göre buluş çağına ulaşan her kişi bir dinar cizye ödeyecek, İslama karşı samimi olacak ve halka İslam tebliğ

⁹ Aynı eser ,IV, s.154

¹⁰ Aynı eser, IV , s.155

¹¹ Aynı eser ,IV , s.157

edilecekti. Sözleşmenin şartlarına uyulmadığı takdirde ağır cezalar uygulanacaktı. Bu seferler sırasında müslüman araplar Halife Ömer'in emriyle Derbend'den kuzeye doğru yerleşen Hazar sahili vilayetlerinin fethi için hazırlanmaya başladılar. Yeni sefere Suraka b. Amr'n yerine Abdurrahman b. Rabi kumandanlık edecekti. İslam ordusunun ilk hamlesi başarıyla sonuçlandı. Hazarların Beyda şehri ele geçirildi. Kaynaklarda geçen bilgilere göre, bu zaferde müslümanların olağanüstü güce sahip oldukları, hatta ölümsüz oldukları hakkındaki rivayetler etkili olmuştur. Fakat daha sonra görüleceği üzere, Halife Osman döneminde yapılan seferlerin birinde İslam ordusu mağlup oldu. Abdurrahman öldürüldü. Ordu geri döndü. Böylece, görüldüğü gibi Müslümanların Azerbaycan'a ilk seferlere Halife Ömer'in döneminde gerçekleşti. Bu seferlerde 643-644 yıllarında Azerbaycan'ın güney bölgeleri ve Derbend'e kadar uzanan Hazarsahili vilayetleri feth olundu.¹²

Müslüman arapların Azerbaycan'a ve Kafkasya'ya ikinci seferleri Halife Osman b. Affan (644-656) döneminde meydana geldi(646). İslam ordusunun komutanı Velid b. Ukbe on iki bin kişilik bir orduyla Azerbaycan'a doğru ilerledi. Diğer komutanlardan Salman b. Rabi ve Abdullah b. Suheyl de bu seferlere iştirak ediyorlardı. Taberide bu komuyla ilgili şu haber yer almaktadır "646'da (H. 24) Velid b. Ukbe Azerbaycan ve Ermeniye'ye geldi. 648'e kadar bu topraklarda kaldı."¹³

Abdullah'ın kumandanlık ettiği dört bin kişilik İslam ordusu Muğan, Bedi, Taylasan'a doğru hareket ettiler. Bu topraklardan fazla ganimet elde ederek Velid b. Ukbe'nin yanına geri döndüler. Hazarsahili vilayetlere yapılan seferler sırasında çok sayıda esir alındı. Azerbaycan'ın güney bölgeleri yeniden feth olundu. Eski sözleşmeler yeniden hükm sürmeye başladı. Sözleşmeye ilave olarak, Azerbaycan halkı tazminatla birlikte, yılda 800 dirhem vergi ödeyecekti.¹⁴

Dört bin kişilik orduya kumandanlık eden Salman b. Rabi el-Behili Arran bölgesine doğru ilerledi. Zafer kazanan İslam ordusu çok büyük ganimetlerle geri döndü.¹⁵ 646'da gerçekleşen bu sefer sırasında Arran'ın belli başlı şehirlerinden olan Baylakan, Berde, Şemkir, Gence feth edildi. 650'de İslam ordusu Derbend-Belencer üzerine hareket etti, feth olunan bölgelerde yaşayan yerli halk ile arasında sözleşmeler yapılyordu. Fakat bu bölgede yapılan sözleşme uzun sürmedi. Hazar Hakamı'nın tahriki ile Derbend ve Şirvan ahalisi bu sözleşmenin şartlarını bozdular. Hazarlar'la İslam ordusu arasında meydana gelen şiddetli savaş sonucu, müslümanlar mağlup oldu. Salman b. Rabi öldürüldü. Böylece, Azerbaycan'ın Kuzeybatı bölgesi Hilafetin hakimiyetinden çıkmış oldu.

¹² Azerbaycan Tarihi, II, s.163-164

¹³ Taberi, IV , s. 246.

¹⁴ S. Aliyarlı, a. g. e, s. 132

¹⁵ Azerbaycan Tarihi, II, s. 162.

Bu olaydan iki yıl sonra Halife Osman, Habib b. Mesleme'yi yeni ordu birliklerine kumandan tayin ederek yeniden Kafkasya'ya gönderdi.¹⁶

Yerli hakimlere haber gönderen Habib b. Mesleme onlardan itaat talebinde bulundu. Kafkasya topraklarını yeniden feth eden İslam ordusu burada güçlü askeri birlikler bırakarak geri döndü. Daha sonra Habib b. Mesleme'nin yerine, Huzeyfe b. el-Yemeni'yi Kafkaya hakimi tayin eden Halife Osman, Hilafetin kuzey topraklarının idaresine dikkati daha da artırdı. Taberi bu konuda şu kaydı haber vermektedir: "652'de (H. 30) Rey ve Derbend'in fethi zamanı Abdurrahman b. Rabi; Huzeyfe'nin yardımına geldi. Said b. As bu seferde onunla beraber idi. Onlar birlikte Azerbaycan'a geldiler."¹⁷

Huzeyfe kendisi Medine'de oturuyordu. Azerbaycan'ı ise onun namına Sulat b. Zafir yönetiyordu. Kafkasya seferleri sırasında Habib b. Mesleme Gürcistan topraklarını geçerek Tiflis'e kadar ulaştı. Tiflis ve civarı Hilafetin hakimiyeti altına geçti ve uzun yıllar onların tabiliğinde kaldı.

Müslümanların on yıl süren mücadeleleri sonucu Azerbaycan'ın kuzey bölgeleri de Hilafetin hakimiyetine girdi. Fakat Azerbaycan'a yapılan fetihler bununla son bulmadı.¹⁸

III . EMEVİLER DEVRİNDE AZERBAYCAN

VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hilafetde ortaya çıkan iç çekişmeler Halife Ali b. Ebi Talib'in şehid edilmesi ve Muaviye 'nin hakimiyetinin başına geçmesiyle azalmış oldu. Başkent Kuzey - Bizans'a ve Kafkasya'ya daha yakın olan Dimaşk'a taşınan İslam Devleti için Muaviye'nin iktidara gelişi yirmi yıllık refah ve askeri fetihler döneminin başlangıcı oldu.¹⁹

Emeviler sülalesinin hakimiyete geçmesi Azerbaycan'da bazı siyasi değişikliklere sebep oldu. O dönemde Albanya devletinin Azerbaycan'ın ve tüm kuzey topraklarının hakimi Cavanşir idi. Bizans'la dostluk münasebetleri içinde bulunan Cavanşir, ilk İslam fetihleri sırasında bağımsızlığını korumayı başardı. Hilafetin hakimiyetini kabul etse de iç işlerinde serbest davranıyordu. Azerbaycan yarı bağımsız devlet olarak kalmayı başardı. Fakat her fırsatta Hilafetin hakimiyetinden çıkmak istiyordu.

¹⁶ Taberi, a. g. e, IV . 248

¹⁷ Taberi, a. g. e, IV. s. 281

¹⁸ Azerbaycan Tarihi, II , s. 165

¹⁹ Laura Vagleri, "Raşid Halifeler ve Emevi Halifeleri" İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, çev. İlhan Kutluver, İstanbul, 1988 s. 98.

Arap - Hazar seferlerinin ilk yıllarında Cavanşir Hazarlarla İslam ordusuna karşı savaştı. Hazarlarla dostca geçinen Cavanşir, Hazar Hakamı'nın kızı ile evlendikten sonra onlarla daha da yakın oldu.

Emevi hanedanının ilk yıllarında Azerbaycan'a karşı yönelen yeni Arap seferlerini önlemek için Cavanşir, Emevi hakimi Muaviye ile görüştü. İki defa gerçekleşen (667-670) görüşme sırasında Cavanşir Muaviye ile bir araya gelmek üzere Dımaşk'a gitti. İkinci görüşme hakkında kaynaklarda şöyle geçer: "... Güney hükümranı Muaviye 670'de Gündoğar ülkesinin knyazı Cavanşir'i huzuruna çağırdı. Kardeşinin sarayını onun için hazırlattı ve akşam yemeğinde birlikte oldular. Yemekten sonra Konstantinopol'dan gelen özel heyetle geçen konuşmada Cavanşir'e söz verildi. Halife onun siyasi zekasına hayran oldu. Bizans elçileri Cavanşir'den çok memnun kaldılar. Çünkü bu konuşmasıyla o halifenin düşüncesini savunarak Arapların lehine sonuçlar çıkarılmasında yardımcı oldu." ²⁰ Başarılı konuşma sonunda Albanya yalnız resmi olarak Hilafetin hakimiyeti altına geçti. Ülkeyi yarı bağımsız hale getiren Cavanşir, hilafetin Albanya'dan topladığı vergi miktarını öncekinin üçte birine kadar indirmeyi başardı. Bizansla devam eden mücadeleler ve saltanat uğrunda yapılan çekişmeler Azerbaycan'ın kuzey bölgelerini uzun yıllar yarı bağımsız olarak yönetilmesini sağladı. Fakat Cavanşir'in müslüman araplara karşı yürüttüğü siyaset bazı yerli hakimlerin hiddetlenmesine sebep oldu. Bu hakimler tarafından 680 yılında Cavanşir suikast sonucu öldürüldü. Onun yerine yeğeni Varas Tiridad hakimiyete geçti. Emevi halifesi I. Yezid aynı yıl Varas Tiridad'ı doğu vilayetleriniN Alban krallığının ve Uti eyaletinin hakimi olduğunu kabul etti. ²¹ Cavanşir'in kayınbabası Hazar Hakamı Alp İliter, damadının öcünü almak için Azerbaycan üzerine ordu gönderdi. Böylece, Hazarlar bu bahane ile tekrar Azerbaycan topraklarına girmeyi başardılar.

IV. ARAP-HAZAR MÜNASEBETLERİ VE SAVAŞLARI

VIII. yüzyılın başlarında Arap Hilafetinin en güçlü dönemi sayılabilir. Emeviler devrinde yapılan önemli fetihlerden biri de, Kafkasya üzerine yapılan seferlerdir. İslam ordularının Türkler ile karşılaştıkları ve çetin savaşlar verdikleri ikinci bölge ise Kafkaslardır. ²² Kafkasların kuzeyinde bulunan Hazar Hakanlığı müslümanların en kudretli rakibi durumunda idi. Halife Ömer devrinde başlayan İslam-Hazar mücadeleleri, Emeviler'in hilafete geçmesi ile duraklamış ve Velid'in halife olması ile yeniden başlamıştır. ²² Hazarlar ile müslümanlar

²⁰ S. Aliyarlı a. g. e. s. 135

²¹ Azerbaycan tarihi II. s. 166

²² H. D. Yıldız , İslamiyet ve Türkler , İstanbul 1980 , s.8

arasında Kafkas dağlarının bulunması ve Hazarların güçlü orduya sahip olmaları sebebiyle müslümanlar bu cephede pek ilerleyemiyorlardı.²³

Müslümanların en büyük rakibi olan Bizans, Kafkasya'dan elini çekmişti. Azerbaycan'da yerleşmek ve böylelikle kuzeyden gelen tehlikelere karşı güçlü birlikler oluşturan İslam ordusu için yalnız Hazarlar başlıca engel teşkil ediyorlardı. Özellikle Emeviler devrinde cereyan eden siyasi olaylar İslam ordusunun Güney Kafkasya üzerine yeni seferlerinin gerçekleşmesine sebep oldu. Halife Abdülmelik 693'de kardeşi Muhammed b. Mervan Azerbaycan, Ermeniye ve Cezire'ye vali tayin etti.

707-708'de Muhammed b. Mervan'ın yeğeni, halife I. Velid'in (705-715) devrinde, Mesleme b. Abdülmelik'in Bizans'la yaptığı savaş sonucu başarı kazandı. Bundan sonra o, Kafkasya'ya doğru yöneldi. O zaman Hazarların elinde bulunan Derbend üzerine sefer yapan Mesleme, Azerbaycan'ın bütün kalelerini ele geçirerek, Derbend'e kadar ulaşmayı başardı. Fakat Derbend'i feth etmek o kadar kolay olmadı. Kaleler şehre girmeyi engelledi. Bu sefer İslam ordusu için mağlubiyetle sonuçlandı.

Hazarlara karşı yeni sefer iki yıl sonra oldu. Muhammed b. Mervan'ın yerine vali tayin edilen Mesleme, önce Bizans'a karşı mücadeleyi başarıyla tamamladıktan sonra, Hazarlar üzerine yürüdü. Çünkü, Bizans araplara karşı savaşta Hazarlarla ittifak etmişti. Nihayet, ortaya çıkan şiddetli savaş sonucu İslam ordusu Derbend'e girmeyi başardı. Hazar Hakanı'nın ordusu yenildi. M. Kalankatulu'ya göre, bu savaşta Albanlar'ın yardımıyla İslam ordusu zafer kazandı.²⁴

Böylece, Mesleme Derbend'i feth ederek, büyük ganimetlerle Şam'a geri döndü. Fakat İslam ordusunun şehri terk etmesini duyan Hazarlar yeniden Derbend'e döndüler ve eski yerlerini aldılar.

717'de Halife Ömer b. Abdulaziz devrinde (717-720) büyük orduyla Azerbaycan topraklarına giren Hazarlar, karşılaştıkları az sayıda İslam ordusunu mağlup ederek, yeniden Şirvan'da hakimiyetlerini güçlendirdiler. Daha sonra Hatim b. Numan el-Belili'nin kumandanlık ettiği İslam ordusu Hazarları mağlup etti ve Derbend yeniden müslümanların eline geçti.

722'de Halife Yezid'in hakimiyeti sırasında (720-724) ,Kıpçak ve diğer Türk kabilelerinden oluşan otuz binlik Hazar ordusu yeni bir hamle ile Azerbaycan'ın kuzey topraklarına sokuldu.

²³ Heyet , D.G.B.İ.T. II , s.389

²⁴ M. Kalankatuklu, a. g. e. s. 115

735’de Emevi Halifesi Yezid’in hakimiyet yıllarında Kafkasya seferlerine, Azerbaycan ve Ermeniyeye vali tayin olunan Cerrah b. Abdullah el-Hakem kumandanlık ediyordu. İslam ordusu ile Hazarlar arasında büyük savaş vuku buldu. İslam ordusu mağlup oldu. Hiç bir destek alamayan Cerrah, geri çekilmek zorunda kaldı. Erdebile kadar, küçük hamlelerle Hazarlara karşı savaştan İslam ordusu, Savalan dağı yakınında Hazarlar’ın güçlü mukavemetiyle karşılaştı. İslam ordusu mağlup edildi. Cerrah ve bir çok asker öldürüldü. Sağ kalanlar ise esir alındı.

Hazarlar bütün Arran bölgesinden geçerek Ermeniyeye’deki İslam ordusunun karargahını dağıttılar. Azerbaycan ve Ermeniyeye’nin yeni valisi Cerrah b. Abdullah el-Hakem Halifenin emriyle yirmi beş binlik orduyla Hazarlara karşı savaştı. Kür nehrini geçerek Hazarlar’ı karşıladı. Meydana gelen şiddetli savaşta Hazarlar mağlup oldular.²⁵ Hazar Hakam’ın oğlu da bu savaşa komutan olarak iştirak ediyordu. Derbend yeniden İslam ordusunun feth ettiği bölge oldu ve Hilafetin hakimiyeti altına girdi. İslam ordusu buradan Kuzey-Hazarların baş şehri Belencer üzerine yürüdü. Çok sayıda esir alındı. Büyük ganimetler toplayan İslam ordusu, buralara güçlü birlikler yerleştirdiler.

726-727’de Hazar Hakanının oğlunun kumandalık ettiği ordu ile yeniden Azerbaycan’a sokuldu . Burada islam ordusuyla karşılaştı ve geri dönmek zorunda kaldılar. Azerbaycan valiliğine yeniden Mesleme getirildi. Hazarlar’a karşı iki defa sefer düzenleyen Mesleme, büyük ganimetler topladı.

730-731’de Hazar Hakanın oğlu, bir çok türk kabilelerinden oluşan üç yüz bin bir kişilik orduyla Derbend’e sokuldu. ²⁶ Azerbaycan’ın büyük kısmını ele geçiren Hazarlar, şehir ve bütün yerleşim yerlerini yaktılar. Bu olay üzerine, Şam’da bulunan Said el-Harâşi otuz bin kişilik orduyla ve yüz bin dirhem harçlıkla İslam ordusu Güney Kafkasya’ya doğru yöneldi. Gönüllülerin de katıldığı İslam ordusu, Cezire’den geçerek Hilat kalesini kuşattı. Bundan sonra Hazarların elinde olan tüm kale ve şehirleri ele geçirerek, Berde’ye ulaştı. Azerbaycan’ın bir çok vilayetinden gönüllü askerler İslam ordusuna katıldı. O zaman Hazarların elinde bulunan Baylakana giren İslam ordusu, Şirvan’a kadar Hazar ordusunu takip etti. Burada karargah kuran İslam ordusu , halifenin emrini bekledi.

737-738’de Kuzaybatı-Kafkasya’ya kadar ulaşan İslam orduları Abhazya vilayetini feth ettiler. Müslümanlar burada İslamiyeti yaymağa çalışmışlarsa da kalıcı bir etki bırakamadan geri dönmüşlerdir. 815

²⁵ Gevond’a göre, “.. bu savaşta araplar Hazarları tamamen ezdiler onların hakimiyet sembolü olan bakır sancığı ele geçirdiler... ” , bk. Azerbaycan Tarihi, II . s. 164

²⁶ Aynı eser s. 173

yılında Kureyş'ten Hz. Hamza (R.A) soyundan Şeyh Ebu İshak ve Abbas b. Abdülmüttalip (R.A) soyundan Şeyh Muhammed el-Kindi Dağıstan üzerinden Kuzey Kafkasya'ya ulaşarak Kabartay ve Besmi kabilelerine İslam'ı tebliğ etmişlerdi.²⁷

Halife Harun Reşid devrinde (786-809) Hazarlar Azerbaycan'a yeniden sefer düzenlediler. Burada yerleşen küçük arap savaş birliklerini mağlup ederek, kuzey batıya doğru bir hayli ilerlediler.

VIII.Yüzyılın sonu IX yüzyılın başlarında Arap-Hazar savaşları hilafetin zayıflamasına ve Güney Kafkasya'daki müslüman birliklerinin sarsılmasına sebep oldu. Azerbaycan topraklarında vuku bulan kanlı savaşlar yerli halkın hiddetlenmesine sebep oldu. Böylece, halk isyanları başlamış oldu. Savaş alanına çevrilen Azerbaycan topraklarında en çok zarar gören yerli halk olmuştur. Bu sebeble, sık sık meydana gelen halk isyanları, Emevi Hanedanı'nın çökmesine sebep olan amillerden sayılabilir.

Y . ABBASİLER DEVRİNDE AZERBAYCAN VE KAFKASYA

Güney Kafkasya'nın ve Azerbaycan'ın siyasi önemini çok iyi anlayan ilk Abbasi halifesi Ebu Abbas (750-754) hakimiyete geçtiği zaman kardeşi Ebu Caferi Azerbaycan, Ermeniye ve Cezire'ye bölgesine vali tayin etti. Yeni vali Kafkasya ve Azerbaycan'da çıkan isyanları bastırmak için büyük çaba sarf etti. Misafir b. Kusayr'ın rehberlik ettiği isyanı bastırmak için Muhammed b. Sulu görevlendirildi. Büyük çatışmaya rağmen halifenin gönderdiği ordu başarılı oldu, isyan bastırıldı. Misafir öldürüldü. İsyanlıların karargahı olan Sistan-Kilap kalesi alındı.²⁸

Emevilerin destekçisi olan kuzey arap kabileleri ile Abbasilerin hakimiyete geçmesini sağlayan güney arap kabileleri arasında çıkan çatışmalar, daha sonraları büyüyerek, isyan şeklini aldı.

Azerbaycan'ın kuzeyinde olan Berde, Gebele, Derbend g şehirlerde yaşayan yerli halk tarafından Abbasiler hiç hoş karşılanmadılar. Bu vilayetler ilk İslam fetihleri sırasında göç eden Şam ve Musul'dan gibi. şehirlerden gelmiş arap kabilelerinin yaşadığı bölgelerdi.

VIII yüzyılın sonlarından itibaren Arap yarımadasının çeşitli bölgelerinden gelen araplar Azerbaycan'da yerleştiler. Aralarındaki husumet bu topraklarda da devam etti. Yalnız Yezid b. Mezyed Şeybani

²⁷ H. Bice, a. g. e, s. 11

²⁸ N. Velihanlı, Arap Hilafeti ve Azerbaycan, Bakü 1993, s. 51-53

devrinde bu düşmanlık son buldu. O, kuzey ve güney kabilelerini barıştırdı.

VIII yüzyılın sonunda Harun Reşid Azerbaycan ve Ermeniye'ye Said b. Selim b. Kuteybe Behilini vali tayin etti. Aynı zamanda Yemen valisi Ali b. Süleyman görevinden azledildi ve yerine Abdullah b. Süleyman atandı.

Derbend hakimi Hecm b. Haşim vali Said b. Kuteybe tarafından habs edilerek öldürüldü. İsyanı bastırmak için Derbend'e ordu gönderen Said, burada da aynı cezayı uyguladı. Derbend hakiminin oğlu Hazar Hakanın'dan yardım istedi. Kaynaklara göre, Arran'a hücum etmiş Hazarlar burada kaldıkları yetmiş gün içinde ülkeyi harabe haline getirdiler ve yüz bin esirle geri döndüler. İlk fetihler döneminden itibaren arap kabilelerinin Azerbaycan'a göç etmeleri, Halife Harun Reşid devrinde durduruldu.²⁹

VI- HÜRREMİLER HAREKATI VE BABEK İSYANI

Halife Mehdi'nin hakimiyetinden itibaren Ali taraftarları ile Abbasi'ler arasındaki münasebet daha ciddi boyuta ulaştı. Şia hareketi daha da güçlendi. Şia'nın çeşitli kolları ortaya çıktı. (Hasaniler, Zeydiler, Caferiler, İsmaililer ifratçılar v s.) Ebu Müslüm Horasani'nin önderlik ettiği "Ebumüslimiyye" tarikatı, önceleri "Ravendiler" denilen şia grubu Ebu Müslim öldürüldükten sonra (760) mustakil tarikat şeklini aldı.

747-750 yıllarda ortaya çıkan Ebu Müslim isyanında çeşitli dinlere mensup insanlar aynı amaçla-Emevi idaresine karşı birleşerek birlikte savaştılar. İsyançılar arasında şia ve sunni mezhep mensupları ile ateşperestler, Mazdekiler v. s. vardı. Onlar sayesinde hakimiyete gelen Abbasilerin Emevilerden pek farklı olmayan idare usulu, isyancıların bu sefer onlara karşı yönelmesine sebep oldu. Ebu Müslimin öldürülmesi isyançıları daha da kıskırttı. İtikadları ayrı olsa da, amaçları uğruna birleşen isyancılar bazen bir birine karıştırılarak, Mazdekiler, Hürremiler diye adlandırılırdı. Abbasiler devrinde İran ve bazı bölgelerde ateşperestlerin faaliyetleri hakkında kaynaklar da bazı bilgiler yer almaktadır. İbn Nedim Hürremileri ateşperest Mühemmiriler (Mazdekiler) ve Babekiler olmak üzere iki kısma ayırmıştı.³⁰

Said Nafisi , Babek hareketının çağdaşı, arap alimi Ebu Hanefi Dineveri (ö. 895) o devirde Babek'in Batınilerle ve ifratçı şüilerden farklı olarak , Mazdekilere bağlı yeni dini mezhep kurduğunu bildirdiğini kaydetmektedir. Adı Hasan olan ve müslüman bir genç olan Babek, bu

²⁹ Aynı eser, s. 54

³⁰ İbn. Nedim "Fihrist", Beyrut 1964, s. 121 (A. T. Ü. K.)

adı Sasani hükümdarı Erdeşir'in babası mobed Papak adından almıştı.³¹ X.yüzyılda yaşamış İbn-Nedim, Hürremilerin menşece mecusi olduklarını hatta reenkarnasyon olayının itikadlarında mevcut olduğunu bildirmektedir.³²

755'de baş veren "Sinbad" isyanından sonra, 778'de "el-muhammira" (kırmızı giyimlilerin) adı ile ünlü olan Hürremilerin ilk isyanı oldu.

Hürremiye fırkasından Muhammire'nin 778-779 yıllarında

Gürcan'da başlattığı isyana Abdülkahhar adlı birisi de iştirak etmiştir. Daha sonra o Taberistanlı Ömer b. Ala'nın askerleriyle savaşıren öldürülmüştür.

Bu isyana el-Kahhar lakablı biri önderlik etmiş olduğu belirtildiğine göre bu kişinin Abdülkahhar olması muhtemeldir.³³ Taberi'de geçen aynı bilgiden farklı olarak, Nizamülmülk isyana Ebu Müsilimin oğlu Ebu Karran'ın önderlik ettiğini bildirmektedir.³⁴ Nizamülmülk isyancıları, "Hürremidinilerle birleşmiş kırmızı bayraklı (sorh-alem) batiniler" diye adlandırmaktadır.³⁵ İsyen mağlubiyetle sonuçlandı. Bundan yirmi yıl sonra 797'de bu sefer, Curcan'da yeni isyan ortaya çıktı. Amr b. Muhammed Emrakinin önderlik ettiği bu isyan da mağlubiyetle sonuçlandı. Halife Harun Reşid'in emri ile isyanın önderi öldürüldü. Taberi, aynı yıl isyancıların-"kırmızı giyimli " Hürremilerin Curçanı ele geçirdiklerini ve bu yeni isyanın 808'de ortaya çıktığını bildirir.³⁶ İsyen Azerbaycan'da başlayarak, Rey, Hemedan, İsfahan'a kadar yayıldı. Halife HarunReşid o sıralar Horasan'da bulunuyordu. Abbasi idaresine karşı çıkan bu büyük isyan yine halife orduları tarafından bastırıldı. Sayısız insan öldürüldü. Binlerce esir alındı. Esirlerin yarısı Karmisi'deki hapishaneye atıldı, yarısı ise Bağdad pazarında satıldı. Bu isyandan sonra Hürremiler hareketına bir müddet ara verildi

Hürremilerin önderlerinden Cavidan ve Ebu İmran arasında çıkan çekişmeler, gittikçe arttı. Bu sebeble 816'ya kadar isyanlara ara verildi. 816'da iki lider açık savaşta (duello) bir birlerini öldürdüler. Ebu İmran savaş meydanında, Cavidan aldığı yaralardan üç gün sonra öldü. Cavidan'dan sonra Hürremilere Cavidan'ın yakın silah arkadaşı Babek önderlik etmeye başladı. Bütün gücünü merkezi Hilafete karşı yönelten Babek, etrafına çok sayıda isyancı topladı. Cavidan'ın en yakın silahdaşı

³¹ Said Nafisi. "Babek", Bakü 1990, s. 41

³² İbn.Nedim , a.g.e- s.122

³³ Azerbaycan Tarihi, II, s. 170

³⁴ Nizamülmülk, "Siyasetname," Moskova , 1949, s. 31 (Rusca)

³⁵ Aynı eser, s. 33

³⁶ Taberi, a. g. e. IX , s. 102-105

olan Babek, bundan sonraki isyanlara öncülük etti. Kaynaklarda bildirilen habere göre, Cavidan'ın hanımı, beyinin ölümü üzere, taraftarları toplayarak, "Cavidan ölürken ruhunun Babeke geçtiğini ve onun rehber olmasını vasiyet ettiğini söylemişti" dedi.³⁷ Bu olaydan sonra Erdebil'den kuzeyde, dağlık bölgede yerleşen Bez kalesi babekilerin karargahı oldu. Merkezde baş gösteren siyasi olaylar, Emin ve Me'mun kardeşleri arasındaki hakimiyet savaşı, isyancıların Abbasilere karşı çıkışlarını daha da hızlandırdı.

Esasen köylülerden kısmen de şehir işçilerinden ibaret isyancılar önceleri dini sonraları ise siyasi amaçla isyana katıldılar. Hürremiler hareketi başta dini amaçla yapılsa da daha sonraları siyasi şekil aldı. İsyancıların esas amaçları "torpağa sahip olmak, zalimleri katli etmek, Mazdekiliği yeniden yaşatmak" idi. Komşu vilayetlerden de isyancılara destek olarak, gelenlerle birleşerek, daha da güçlenen babekilerin sayısı üç yüz bine ulaştı.

X. yüzyılın tarihçisi İbn Nedime göre, Babek'e kadarki Hürremiler katli muharebeye, her türlü işkenceye karşı bir akideye sahip idiler. Babek hakimiyete geçtikten sonra Hürremilerin akidelerinde bazı değişiklikler oldu.³⁸

Azerbaycan'ın ve Arran'ın bütün bölgelerinde araplardan şikayetçi olan halk isyana katıldı. Güney Azerbaycan tamamen savaş alanına çevrildi. Hilafetin hakimiyetinde olan bazı bölge hakimleri Mezyer, Mingecevir emiri Fergani, Merend hakimi İsmail Kindi v. s. siyasi amaçla Babek'e destek verdiler. Güney Kafkasya hakimi Hatim b. Herseme (815-818) Arap hilafetin hakimiyeti altında olmak istemediği için Babek'e yardım etti.

Halife Me'mun 815'de Yahya b. Muaz b. Müslim'in kumandanlık ettiği Hilafetin nizami ordusunu Babek'e karşı savaşmaya gönderdi.

820'de İsa b. Muhammed b. Ebu Halid Azerbaycan ve Ermeniye'nin hakimi ve Kafkasya'da olan ordunun komutanı tayin edildi. 821'de meydana gelen savaş sonucu mağlubiyete uğrayan komutan savaş alanından kaçmaya mecbur oldu. Arran'da İslam yönetimine karşı olan yerli hakimler de Babek'e yardım ettiler. Babek'in

³⁷ İ. Esir, şu bilgiyi veriyor: "Bezz vilayetinin hakimi Cavidan b. Sehl'in taraf tarlarından olan Babek el-Hürremi, Cavidaniye'de (Bezz kalesi) bir hareket başlattı. Cavidan'ın ruhunun kendisine geçtiğini iddia ederek, bozgunculuk yapmağa başlatdı. "Cavidan" kelimesi daimi ve baki " anlamına gelmektedir Hürrem kelimesi ise, "fecd, kötülük" anlamındadır. Mecusilerin terminolojisinde yaygındır. Onlar kız kardeşi, anne, ve kızları ile evlendikleri için, bu dini, "fecd dine " adı verilmiştir. Mecusiler tenasüle ve ruhların değiştiğine (reenkarnasyon) inanırlar". İ. Esir, "el-Kamil fit-tarih" ,VII, İstanbul,s. 284.

³⁸ İbn. Nedim, a. g. e.s.s, 142,

başarılı olmasının diğer önemli sebebi de, Ermenistan ve Güney Azerbaycanda yerleşen “mütegallib” diye adlanan Cehhafiler³⁹ kabilesinden olan yerlilerin kabilenin Babek’e verdiği büyük destek idi.

824’de Ahmed b. Cüneyd es-Sakafi’nin kumandanlık ettiği ordu Babek’e karşı gönderildi. Fakat mağlubiyete uğrayan ordu dağıldı. Ahmed b. Cüneyd esir alındı. Muhammed b. Tusi halife tarafından yeniden Babek’e karşı gönderildi. İki yıl süren çekişmeler Hürremilerin başarısıyla sonuçlandı. Aynı yıl Halife Me’mun komutan Ali b. Hişamı Azerbaycan ve İsfahan’a vali tayin etti. Bir kaç yıl süren valiliği sırasında halka karşı kötü davranan ve haksızlık yapan Ali b. Hişam halife tarafından görevinden azl edildi ve Bağdat’da 830’da idam olundu. 833’de Halife Me’mun’un ölümünden sonra tahta gelen Mutasım devrinde (833-842) Hürremi hareketi daha da şiddetlendi. Halife Me’mun yirmi yıllık hakimiyeti sırasında Hürremilere karşı daima mücadele ettiyse de sonuçta yine hiç bir tedbir alamadan vefat etti. Nizamülmülk’ün verdiği habere göre İsfahan, İran ve Kürdistan bölgelerindeki isyanlara karşı savaşan Memun, vefat ederken kardeşi Mutasıma bir vasiyet bıraktı. Vasiyetinde şöyle tasviyede bulunmuştu. “Hürremilere karşı savaşta çok amansız ol. Güçlü ordu topla, silahlı atlı ve süvari askerlere sabırlı davran ve yardım et. Savaş bitmediği takdirde kendi taraftarlarıyla onlara karşı savaş.”⁴⁰

İbni Esir, Hürremi Harekatının gidişini anlatırken hadiseleri şöyle sıraladı.:

“816’da Bez kalesinin sahibi Cavidan b. Sehl’in ölümünden sonra Babek el-Hürremi onun yerine geçti. Bu olayda Cavidan’ın hanımının büyük desteği olmuştur. Yine aynı yıl Babekin ilk isyanı görüldü. Bez kalesinde ortaya çıkan isyanda halife ordusunun bir çok kumandanı ve sayısız askeri öldürüldü. Halife Mutasım Ebu Said Muhammed b. Yusuf’u Erdebil’e gönderdi. Babek’in Zencan ile Erdebil arasında tahrip ettiği kaleleri tekrar inşa etmesini emretti.

Afşinle Babek arasında meydana gelen savaşta Babeğin bir çok taraftarı öldürüldü. Babek ve bir kaç hizmetçisi dışında kimse kurtulamadı. Bu şiddetli savaş sonucu Babek askerlerinden kopmuş halde Muğana geldi. Afşin ise Berzende geri döndü.⁴¹

833’de Halife Mutasım Cibâl vilayetine İshak b. İbrahim b. Musab’ı vali tayin etti. Büyük bir orduyla Hemedana doğru ilerleyen. İshak, burada 60 bin isyancı ile karşılaştı. Meydana gelen savaşta mağlup

³⁹ Cehhafiler , bk. Azerbaycan Tarihi, II , s. 242

⁴⁰ Nizamülmülk, a. g. e, s. 43-45; Azerbaycan Tarihi II, s. 246

⁴¹ İ. Esir, a. g. e, VI, s. 388-392

edilen isyancılardan on dört bin kişi Bizansa sığınarak hristiyanlığı kabul ettiler.

Bu savaştan sonra Halife, Hürremilere karşı zafere ulaşmak için Bizansla olan savaşı durdurdu. Hakimiyeti sırasında bütün gücünü Babek'e karşı yönelten Mutasım, bu savaşın büyük öneme sahip olduğunu anlamıştı. Halife öncelikli olarak Zencan'daki kaleleri yıktı. Zencan ile Erdebil arasında askeri karargah kuruldu.

835'de Halife, Mısır'da Bizanslılara karşı kahramancasına savaşan Afşin'i (Haydar b. Kavus) Hürremilere karşı gönderdiği orduya baş kumandan tayin etti. 837'de Babek'le yapılan savaşta Halife bir milyon dirhem harcadı. Afşine her gün beş dirhem, savaştığı zaman ise on dirhem ödüyordu.⁴²

Erdebil'e gelen Afşin Bez kalesine yakın Berzend'de karargahını kurdu. Ara-sıra meydana gelen savaşlar gittikçe şiddetleniyordu.

835'de Muhammed b. Buays Babekle savaştı. Azerbaycan'da büyük toprakları ve iki kalesi (Şahi ve Tebriz) olan Muhammed, Babekle sulh içerisinde bulunuyordu. Araplar bozulduğu zaman İsmet adlı komutan Beğin yerini Afşine haber verdi. Afşin Berzende gelerek kaleleri zaptetti. Yakalanan casuslar Afşin tarafından mukafatlandırıldı ve böylece Afşin onlardan yararlanarak Babekin planlarını öğrenmiş oldu

836'da Heştedsar dağı yakınında Hürremilerle müslüman araplar arasında büyük bir savaş oldu. İslam ordusunun komutanı Buğra Kebir Afşine haber etmeden savaşa başladı. Fakat İslam ordusu tedbirsizliğinden dolayı mağlup oldu. Buğra kendini zor kurtardı. Aynı yıl Babek, en yakın silah arkadaşı aslen türk olan Tarkan'ı kaybetti. Bundan sonraki savaşlarda hürremiler başarılı olamadılar. 837'de Halife Türk kumandanı Cafer b. Dinar'ı ve İtah'i Afşin'e yardımcı olarak gönderdi. Afşin'in savaş metoduna dikkat eden Cafer ve İtah geç kaldığı için onu suçladılar. Afşin'in ordusu bir yılda Bez kalesine doğru yalnız yirmi beş km. mesafe kat edebilmişti.

Taberistan hakimi Mezzerle yapılan konuşmadan sonra Afşin Bez kalesine hücum emrini verdi. Uzun süren muhasaradan sonra Afşin Babek'le konuşma kararı aldı. Birkaç gün sonra Türk kumandanların ordusu kaleye hücum etti. Babek ailesini kurtarmak için fırsat verilmesini istedi. Afşin esirlerin serbest bırakılması şartı ile bu teklifi kabul etti. Böylece, 837'de 26 Ağustos'da Bez kalesi İslam ordusu tarafından fethedildi. Nizamülmülk, Bez kalesinin fethinde seksen bin hürreminin öldüğünü bildirmişti. El-Yakubi ise esirlerin sayısının 76 bin olduğunu

⁴² S. Nafisi, a. g.e. , s.141

haber vermişti. Babek tacir elbisesi giyinerek saklanmayı başardı. Afşin bütün yolları kesti. Babek'in ailesini esir aldı.

Babek'in oğlu babasına mektup yazarak, Halife tarafından onların bağışlanacağını bildirdi. Fakat Babek bu mektuba sert tepki vererek: "Sen artık benim oğlum değilsin. Ben melik ünvanını taşıdım. Herkes beni öyle anacak. Bir gün melik gibi şerefle yaşamak, kırk yıl aciz köle gibi yaşamaktan daha üstündür." diyerek tarih sahnesinde iz bırakan bu meşhur ifadeleriyle cevap vermişti.⁴³

Babek bundan sonra Bizans İmparatoru Feofile mektup yazarak yardım istedi. Hatta taraftarlarıyla birlikte Hristyan dinini kabul edeceğini bildirdi. Fakat bu teklifi cevapsız kaldı. Halife Ebu Sac'ın ordusunu Babek'i yakalamak için gönderdi. Babek yine de kardeşi ve bir kaç hizmetçisiyle kaçmayı başardı. Sehl b. Sumbat'ın topraklarında saklanan Babek açlık ve yorgunluktan halsiz düşerek, şehre doğru yöneldi. Onları gören bir kişi tarafından Sumbat'a haber verildi.⁴⁴ Sumbat onları kalesine davet ederek, Bizans'a gitmelerini sağlayacağına dair söz verdi. Fakat sözünde durmayan Sumbat Afşin'e haber gönderdi. Albanya hakimi Sumbat, Halife tarafından büyük hediyelerle mükafatlandırıldı. Babek'in yakalanmasına dair kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Babeki yakalayıp Afşin'e teslim eden kişinin Ebu Sac olduğu geçmektedir.

Mes'udi "yemek sofrasında Sehl'i kızdıran Babek'in zincirlenmediğini, böylece yakalandığını bildirir." ⁴⁵

Dineveri ve Yakubi ise Babek'in Sehl tarafından esir alınarak yakalandığını bildirmektedirler.⁴⁶

Taberi ise, Sehl'in düzenlediği av partisinde Babek'i yakaladığını bildirir.⁴⁷

Arap kaynaklarında 837'de Babek'in Samire şehrine getirildiği ve ağır işkenceyle öldürüldüğü bildirilmiştir.⁴⁸ İdam meydanına fil üstünde getirilen Babek'e şahlara layık elbiseler giydirilmişti. İlk önce el ve ayakları kesildi. Daha sonra başı kesilerek idam gerçekleşti. Sağ eli kesilen Babek, sol eliyle yüzünü kana boyadı. Bunun nedenini şöyle açıklamıştı: "Kanım aktıkça yüzümün rengi sarardığı zaman, insanlar ölümünden korktuğumu zanederler. Yüzümü kana buladım ki, sarar dığımı

⁴³ Azerbaycan Tarihi, II, s. 250

⁴⁴ Taberi, a. g. e. , II , s. 1015-1017

⁴⁵ Mes'udi, a. g. e. VII , Leiden 1894, s. 62

⁴⁶ S. Nafisi, a. g. e. s. 146

⁴⁷ Taberi, a. g. e. VIII , s. 619

⁴⁸ Belazuri, "utuhu'l - Buldan" Bakû, 1927. s. 329-330; İbn. Esir, a. g. e. VI , s. 392

görmesinler.” Başka bir rivayette ise “..... Güneş batarken sarı rengi al renge döner”⁴⁹

Makdisi Babek’in ölümünü müslümanların bayramı olarak değerlendirmiştir. Babek üzerinde kazanılan başarının ise İslamın en büyük zaferi olarak değerlendirmiştir.

Gerçekten Azerbaycan’daki Hürremi hareketına karşı yapılan mücadele İslam tarihi sahnesinde ortaya çıkan en mühim olaylardan biridir. Yirmi yıl süren mücadele Hilafetin parçalanmasını hızlandırdı. Hürremilere karşı yapılan savaşlarda 225 bin asker ve çok sayıda kumandanın öldüğü tesbit edilmiştir.⁵⁰

İslam Tarihi açısından baktığımız zaman Hürremiler hareketi Abbasi idare sisitemine karşı ortaya çıkan siyasi olayların en büyüğü idi. Mes’udi, Hürremiler Harekatı’nı değerlendirirken şu kanaati belirtmektedir. “Hürremiler, az kalsın Abbasi devletinin yıkılmasına sebep olacaktı.”⁵¹

Babek’in katlinden sonra Kafkasya ve Azerbaycan’da mühim değişiklikler ortaya çıktı. Yerli hakimler güçlenerek ayrı-ayrı hanedanlar kurmaya başladılar. Merkezdeki siyasi çekişmeler yerli hakimlerin bağımsız devlet kurma çabalarını hızlandırdı.⁵²

Hürremiler hareketi başarısızlığına rağmen hafızalarda derin iz bıraktı. Hürremilerin sonu hakkında kaynaklarda kesin bilgi yoktur. İhtilafı rivayetler mevcuttur. Bazı rivayetlere göre, Babek’in katlinden sonra Hürremiler, tarih sahnesinden tamamen çıkmamışlardı. Vasık Billah devrinde (841-846) bir kaç hürremi isyanı daha ortaya çıkmıştı. Nizam-ül-mülk bu konuda şöyle bildirmişti: “Halife Vasık devrinde isyan ettiler. İsfahan dağlarında 913’e kadar yaşadılar. Otuz yıl süren mücadelede isyancılar her yeri talan ettiler. İslam ordusu onlarla baş edemedi. Çünkü saklandıkları yer çok sağlam idi. En sonunda ise mağlup oldular. Bir çok isyancı İsfahan’da idam edildi.”

Babek’in ölümünden on sekiz yıl sonra Azerbaycan’da Hürremilerin yeniden isyan ettiklerine dair rivayetler mevcuttur. Babek ve onun kumandanı hakkında arap şairleri bir çok şiir ve destanlar yazmışlardı.⁵³ Ebu Muhammed b. Esed Yafei “Mirat el-cünan ve ibret el-yakzan” adlı eserinde Hürremiler hakkında bazı bilgiler vermiştir. Müellif Hürremilerle ilgili hadiseleri şöyle anlatmaktadır.

⁴⁹ S. Nafisi, a. g. e. s. 120

⁵⁰ Azerbaycan Tarihi, II, s. 405-412

⁵¹ Mes’udi a. g. e. VII, s. 54

⁵² Nizamülmülk, a.g.e., s. 49-51; N. Velihanlı, a. g. e., s. 215

⁵³ Tomaro “Babek”, Moskova, 1936, s. 104

807-808 (H. 192) Hürremilerin faaliyete başladığı yıldır. Azerbaycan dağlarında isyan çıkardılar. Hazin b. Hazime onlarla savaşırken mağlup oldu.

816-817 (H. 201)'de Babek Hürremi ilk defa savaş meydanına çıktı. O, batını fırkasına mensup olan bir zındık idi. Babek isyan edip, kötülük yaptı. Onlar tenasüh inancını kabul etmişlerdi.

829-830 (H. 214)'da Muhammed b. Hamid Tusi ile Babek karşılaştı. Babek onu mağlup etti. 833 (H. 218)'de Hemedan ahalisinin çoğu Hürremi ünvanını kabul etti. Ordu toplayarak isyan ettiler. Bağdad emiri İshak b. İbrahim halife tarafından savaşa gönderildi. İshak'ın ordusu Hemedana girdi. altmış bin kişinin öldüğü savaşta, sağ kalanlar Kuma kaçtılar.

835 (H. 220)'de Halife Mutasım Afşin'i yirmi yıldan beri süren isyanı bastırmak için gönderdi. Afşin'i Hürremilerle uzun süren mücadeleden sonra onları mağlup etti. Hürremilerden bin kişi öldü. Babek ise kaçtı.

836-837 (H. 222)'de yine Afşin'in ordusu Hürremileri mağlup etti. Babek saklanmayı başardı. Ateşperestliği yeniden ihya etmeğe çalışırdı. Bez kalesi alındı. Babek Sehl'in evine geldi. Afşin bunu duyunca, Babeki ele geçirdi.

837-838 (H. 223)'de Babek Mu'tasım'ın yanına getirildi. Halife „Babek'in idamını emr etti.”⁵⁴

⁵⁴ Ebu Muhammed Abdullah b. Esed el-Yafei “Miratü'l Cinan va'l İbret ü'l-Yekzan”II ,Kah. 1287, s. 115

II BÖLÜM

IX - X . YÜZYILLARDA AZERBAIJAN VE KAFKASYA

I. RUSLARIN AZERBAIJAN'A SEFERLERİ

Azerbaycan toprakları tarih boyunca yabancı unsurların istilasına maruz kalmıştır. IX yüzyılın sonlarında Azerbaycan'a yeniden seferler başladı. Don-Volga-Hazar yolu ile Azerbaycan'dan geçerek Bağdad'da ticari ilişkiler kuran Ruslar az sonra Hazar sahili vilayetlere hücum ettiler. Arap kaynaklarında Hazar sahili vilayetlere ve Azerbaycan'a girenlerin Kiyev Rusları olduğu bildiriliyor.¹ El Me'sudi ise Ruslar hakkında şunları yazmaktadır: "Ruslar ayrı-ayrı kollara ayrılan çeşitli gruplara bölünmüşler. En büyükleri ise et Ludzgana adı ile anılır.² Onlar Endülüs, Roma, Konstantinopol, ve Hazar sahiline ticaret amacıyla sık- sık gelirlerdi. Vladimir Minorski" Ludzgan" kelimesini el-Urman şeklinde okumuştur. Norman şeklinde ele aldığı "Rus"ları, arap kaynakları "Rus" ve "sekalib" kelimeleriyle bir-birine karıştırmışlardır. Aynı kelimenin bazen slavyan, bazen nemcin (germen) bazen de Türk halkları için kullanıldığı görülmüştür.³

Kiyev ordusu esasen Norman-Skandinavyalı varyaglardan oluşmakta idi. IX. yüzyılda Azerbaycan ve Kafkasya topraklarına ilk seferlerini yapan Ruslar, daha sonra X.yüzyılın başlarında bu akınları sıklaştırarak, daha geniş arazilere sokuldular. 905'de onaltı gemi ile Hazarın güneyindeki Abeskun adasını aldılar. Daha sonra Sara adasını ele geçirdiler. İsyan eden yerli ahaliye karşı çok amansız davrandılar.

914'de tekrar Hazar'a doğru yönelen Ruslar'ın bu defa beş yüz gemiyle ve her gemide yüz askerle geldiler. Hazar sahilinden elde ettikleri ganimetin yarısını Hazar Hakanına verdiler. Yerli halk ise

¹ S. Aliyarlı, a. g.e, s. 210

² Mes'udi; a. g. e. s.112

³ V. F. Minorski, İstoriya Şirvana i Derbenda ("Şirvan ve Derbend Tarihi") Moskava, 1963. s.

beklenmedik hücumla geçen elli bin askerin baskınına maruz kaldılar. Burada güç toplayarak yeni baskın hazırlanıyorlardı.

914'deki sefer zamanı deniz yoluyla gelen Rus ordusu, burada yaşayan çok sayıda kadın ve çocukları esir aldılar. Geri dönerken Azerbaycan'ın kuzeyinde Kafkasya sınırlarında on beş bin kişilik türk ordusuyla karşılaştılar. Şiddetli savaş oldu. Rus ordusu mağlup edildi. Yalnız beş bin asker çok güçlüklerle kaçmayı başardı. Bu savaşa Harezmi, Burtas ve Bulgar Türkleri de iştirak etmişlerdi. Bu savaştan sonra otuz yıl Azerbaycan'a yapılan seferlere ara verildi.

944'de Ruslar tekrar Azerbaycan'a girdiler. Bu defa onların amacı, Yakın ve Orta Doğunun en zengin ve en büyük ticari merkezi olan, Kafkasyanın en büyük şehri sayılan Berde'ni ele geçirmek idi. Kür nehri boyunca ilerleyen ordu Mübareki adlı yerde kamp kurdular. Yerli ordu-beş bin altı yüz askerle, on misli daha fazla olan düşmanla savaştı. Bu savaş sonucunda mağlup oldu. Berde Rusların eline geçti. Burada yirmi bin kişinin öldüğü bildirilmişti.

Berde'nin işgali sırasında Salari hakimi Merzban b. Muhammed otuz bin kişilik orduyla yardıma geldi. Rusların büyük kısmını, mahv etse de, şehri kurtaramadı. Musul hakimi Ebu Muhammed Nesredi'nin ordusu Azerbaycan'ın Hoy ve Salmas şehirlerini ele geçirdi. Bu haberi duyan Merzban ordusunu güney tarafa yöneltti. Dört bin kadar asker ise Berde'de kaldı. Şehrin muhasarası, uzun sürdü. Ruslar burada fazla durmadılar ve çok ganimetle ülkelerine geri döndüler.

Bundan sonra da Rusların Azerbaycan'a yeni seferleri oldu. 1032-1033'de Şirvan'a hücum eden Ruslar Şamahı (Yezidiye) şehrini aldılar. On bin kadar yerli ahali öldürüldü. Derbend hakimi Mansur b. Meyman Ruslara ağır darbeler indirdi. Onları şehirden çıkardı.

IX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'a Hazar denizinden gelen baskınlar gittikçe artmakta idi. Azerbaycan'ın siyasi varlığı için ciddi tehlike arz eden Hazar'da askeri donanma kurulmamıştı. O devirde Azerbaycan'ın deniz ordusu yoktu.⁴

II. IX .YÜZYILDA AZERBAYCAN VE KAFKASYA TOPRAKLARINDA KURULAN DEVLETLER

IX. yüzyılın ikinci yarısında Arap Hilafetinin siyasi gücü zayıflamağa başlamıştı. Eyalet valiliklerini bağımsız olarak yöneten

⁴ Azerbaycan Tarihi, II , s. 213

hakimler arasındaki çekişmeler gittikçe çoğaldı. Hilafetin uzak bölgelerinde emirlikler-küçük devletler kuruldu.

Abbasi Hanedanına karşı halk isyanlarının esas merkezi olan Azerbaycan'da bağımsızlık eğilimleri daha güçlü idi. Hilafetin hakimiyeti altında olsalar da, idare tamamen yerli hakimlere ait idi.

Güney Kafkasya ve Azerbaycan'ın vilayetleri: Tebriz, Senariya, Gebele, Derbend ayrı-ayrı sülaleler tarafından yönetiliyordu. Bu sülalelerin bazıları arap kökenli olmalarına rağmen, artık yerli ahali ile karışmışlardı.

a. ŞİRVANŞAHLAR 5DEVLETİ (799-1256)

Abbasi Hanedanı'nın zayıflaması sırasında Azerbaycan'da kurulan mustakil devletlerden biri Şirvanşahlar devleti idi. Şirvan önceleri Azerbaycan'ın kuzeyinde küçük bir vilayet idi. Derbend'den Kür nehrine doğru, Hazar sahil arazisini kapsamakta idi. Merkezi Şirvan olan Azerbaycan daha sonraları büyük ticaret merkezi haline geldi. Şirvan, daha sonraları geniş toprakları da içine alarak daha da büyüdü. Bu devleti Mezyediler sülalesi idare etmekte idi. Tarihte Mezyediler, Şeybaniler veya Yezidiler diye de tanınır.

Mezyedilerin kökeni Rabia adlı arap kabilesine dayanır. Hz. Osman devrinde Azerbaycan'a yapılan seferlerin başında bulunan Salaman b. Rabia da bu soydan idi.⁶ O devirden itibaren bu kabile Azerbaycan'a yerleşmişti. Mezyedilerden olan Yezid b. Mezyed, Harun er-Raşid devrinde Kafkasya seferlerine gönderilmişti ve Şirvan hakimi olmuştu.

Mezyediler ilk defa Berde şehrinde yarı bağımsız devlet kurdular. O devirde Berde Güney Kafkasya'daki arap yönetiminin en güçlü olduğu şehir idi. Mezyedin ölümünden sonra oğulları Esed, Halit ve Muhammed Güney Kafkasya valisi oldular. 859'da Muhammed Gence şehrini baş şehir ilan etti. Zamanla Mezyedilerin soyu yerli halka karıştı. IX. yüzyılda Aran bölgesi, Berde Sacilerin eline geçti. Mezyediler o sırada Şirvan'a yerleştiler.

861'de Mezyedilerden Heysam b. Halid Şirvan'da istiklalini ilan ederek, ilk defa "Şirvanşah" ünvanını aldı. Başkent Yezidiye (Şamahı) oldu. Az sonra bütün kuzey Azerbaycan toprakları Şirvanşahların eline girdi. Demir Kapı diye de bilinen Derbend Şirvanşahların eline geçince devlet daha güçlendi. Derbend geçidine ordu yerleştiren Şirvanşah bununla kuzeyden gelen tehlikeleri önlemiş oldu.

⁵ Bu devlet I Şah İsmail'in 1509 Şirvan'da kurduğu devlet değildir. bk. S. Aliyarlı, a.g.e.s.380

⁶ Taberi, a. g. e. III. s. 569

Daha sonra 1231'de moğol istilası sırasında Güney Kafkasya'nın diğer bölgeleri ve Şirvanşahlar Devleti Moğolların hakimiyetine geçti. Böylece, IX yüzyılda kurulan Şirvanşahlar Devleti XIII. yüzyılda tarih sahnesinden silindi.⁷

b. SAÇOĞULLARI DEVLETİ (879-930)

Hilafetin Abbasilere intikali üzerine, İslam devletinde hizmet eden Türkler bu arada ordunun üst kademelerinde görev almışlardı. Türk valilerinden bazıları, tayin olundukları vilayetlere hiç gitmez, ancak naibleriyle temsil edilirken, bazıları da gittikleri vilayetlerde kendilerine bağlı hanedanlar oluşturmuşlardı. Bağdad'da halife ile olan ilişkilerini en alt düzeylere kadar indirebilmişlerdir.

Hilafetin, zayıfladığı ve parçalandığı bir devirde Azerbaycan'da kurulan Saçoğulları devleti bu hanedanlardan biri idi. Devletin kurucusu Orta Asya'da bulunan Uruşana (Eşrusen) vilayetinin Cankenet⁸ adlı dağ köyünden olan Ebu Saç Divdad b. Yusuf b. Divdest⁹ idi. İslam devletinde hizmete giren Ebu Saç Divdest ordu komutanı olarak çalışmıştır. Kaynaklarda ilk defa Babek'i esir alıp Berzen'de, Afşin'in ikametgaha getiren kişi olarak adı geçmektedir.¹⁰ Halife Mutasım'ın emri ile Ebu Saç Mengüçü'nün Azerbaycan'daki isyanını bastırmak için kendisine verilen görevde başarılı olamamıştı.

Halife Mutasım devrinde Babek isyanının¹¹ bastırmak üzere gönderilen Ebu Saç Azerbaycan ve Ermeniye'ye vali tayin edilmişti. Daha sonra savaş meydanından kaçan Babek'i yakalayarak (15 Eylül 837) Afşin'e teslim etmişti.¹²

Hilafetin büyük ve zengin eyaletlerinden olan Azerbaycan iktâ olarak Saçoğullarına verilmişti. Bu bölgeden hazineye yılda yaklaşık 120 bin dinar vergi toplanıyordu. Ebi Saç Divdest'in iki oğlu var idi. Taberi'ye göre, Muhammed b. Ebu Saç halife tarafından Azerbaycan ve Ermeniye'ye vali tayin edildi.¹³ 808-890 yılında basılan paralarda onun adı darb edilmişti. Saçoğulları'nın hakimiyeti devrinde (879-941) Azerbaycan'ın güney bölgesindeki devletler bağımsız devlet şeklini aldılar. Başkent önceleri Marağa idi. Daha sonra ise Erdebil şehri oldu.¹⁴

⁷ Azerbaycan Tarihi, II. s. 307

⁸ Bukelimim "Cancakes" olarak da geçmektedir / bk. Havkal, Kitab Suret el-Arz" J. H. Kramers Leiden 1938 s. 506

⁹ Azerbaycan Tarihi, II c. s. 284; H. D. Yıldız, a. g. e. VI c. s. 81

¹⁰ Taberi, a. g. e. X c. s. 567, I. Esir a. g. e, VI c. s. 496

¹¹ H. D. Yıldız, a. g. e. VI, s. 83

¹² Nesimi Yazıcı, İlk Türk İslam Devletleri Tarihi Ankara, 1992, s. 53

¹³ Taberi, a. g. e. X, s. 68

¹⁴ S. Aliyarlı, a. g. e, s. 207,

Yusuf b. Ebu Saçın (901-927) devrinde Saçoğulları devleti daha da güçlendi. Taberi'ye göre, Yusuf bu dönemde Azerbaycan valisi tayin olunmuştur.¹⁵ 912'den itibaren Abbasi halifeliğine ödenilen vergi durduruldu. Devlet tamamen bağımsız hale geldi. X. yüzyılın başlarında devletin sınırları güneyde Zencan'dan başlayarak kuzeyden Derbend'e kadar, batıda Dvin şehrinden doğuda Hazar denizine kadar olan büyük araziye kapsamakta idi.

Halife Muktedir (908-932) Karmatilere karşı Azerbaycan valisi Yusuf'u görevlendirdi. Kufe'deki savaşta zafer kazanan Yusuf, az sonra Süleyman Karmatiye esir düştü. 927'de 8 Aralıkta idam edildi.¹⁶ Taberi'ye göre, on üç gün süren bu savaşta yaklaşık dört bin kişi öldü.¹⁷

Yusuf b. Ebu Saç'ın ölümü üzerine Ebu Mısafir Feth b. Muhammed 927'de Azerbaycan ve Ermeniye'ye vali tayin edildi.¹⁸ İki sene süren valiliği sırasında siyasi ve askeri faaliyeti bilinmemektedir. Ebu Fethin ölümü üzerine Vasıf hakim oldu. Artık emirler tarafında idare olunan devlet, 931-932 Muflih'in'de hakimiyete geçti. Yusuf diğer emirler Deysem b. İbrahim ve Muflih arasında süren mücadele 941'e kadar devam etti. 941'de Deysem hakimiyeti ele aldı. Basılan sikkeler bunu göstermektedir. Deysem'in hakimiyeti yıllarında maliye işlerini iyi bilen Ebu Kasım Ali b. Cafer bu işlerin idaresiyle görevlendirilmişti. Vezir Ali b. Cafer Saçoğullarına ömür boyu sadakat göstermişti. Fakat itibari azaldığından Deylem hakimi¹⁹ Muhammed b. Musafirin yanına gitti. Hakimin oğlu Salar Merzban b. Muhammed'i tahrik ederek 941'de Saçoğulları devletini topraklarına hareket etmesini sağladı. Böylece, Saçoğulları Devleti'nin Azerbaycan'da süren hakimiyeti sona erdi.²⁰ Hilafetin zayıfladığı bir devirde ilk defa bütün Azerbaycan topraklar bir devletin hakimiyeti altında birleşmiştir. X yüzyılın sonunda Kafkasya'da Hilafete büyük destek olan Saçoğulları Devleti İslam dünyasında siyasi, askeri ve kültürel bakımdan büyük faaliyet göstermişlerdi. İktisadi açıdan ülkede bir canlılık olduğu, hanedan hakimlerinin bastırdıkları altın sikkelerden anlaşılmaktadır. Saçoğulları devletinin Azerbaycan'ın Türkleşmesinde büyük rolü olmuştur.²¹ Onların geldiği sırada Azerbaycan'da yaşayan Türk nüfusun sayısı az idi. Saçoğulları devleti Azerbaycan tarihi açısından olduğu kadar, İslam Tarihinde de büyük önem taşımaktadır.

¹⁵ Taberi, a. g. e., X, s. 142

¹⁶ N. Yazıcı, a. g. e., s. 54

¹⁷ Taberi, a. g. e., s. 138

¹⁸ Y. Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi I, İstanbul, 1977, s. 163, Heyet, D.G.B.İ.T, VI c. s. 96

¹⁹ Deylem - Gilan ve Erdebil arasında yerleşmekte idi.

²⁰ Azerbaycan Tarihi, II, s. 286 -294

²¹ S. Aliyarlı, a. g. e., s. 207

c. SALLARİLER (SALARİLER) DEVLETİ (916 - 1090)

Yakın ve Orta Doğuda ortaya çıkan siyasi çekişmeler sonucu elli yıl süren Sacoğulları Devleti'nin çökmesi sonucu Azerbaycan'daki siyasi durumdan istifade eden Merzban b. Muhammed 941'de hakimiyeti ele geçirdi.

Merzban , Deylem kökenli idi. Başşehir Erdebil Azerbaycan tarihinde Sallariler Devleti olarak tanındı. Sallariler Devleti kuzeyde Derbend'den itibaren güneyde Dicle ve Fırat nehirlerinden, doğuda Gilan batıda Ermenistan ve Doğu, Gürcistan olmak üzere büyük bir arazide yerleşmişti. Azerbaycan'ın kuzey-batısında yerleşen Şirvanşahlar devletinin topraklarını ele geçirerek sınırlarını daha genişletmiş oldular.

Sallariler devleti zamanında Azerbaycan toprakları bütünlük kazandı. Tek devlet şeklini aldı. Hazar denizi ticaret yolu oldu. Azerbaycan'ın iktisadi refahı arttı. Yakın ve Orta Doğu ülkeleri ile ticari gelişmeler sağlandı. Merzban bin Muhammedin ölümünden sonra (957) onun oğulları ve kardeşi Vahsudan arasında çekişmeler başladı. Merkezi hakimiyet zayıfladı. Hazar sahili Azerbaycan topraklarına Ruslar baskın yaptılar. Hazar denizinde yüzen ticaret gemileri yerine, Rus savaş gemileri görülmeye başladı. 944'de Berde şehrine giren Ruslar, halka ağır işgence ettiler. Esirler arasında kadın ve çocukları dikkate almadan ağır cezalar uyguladılar. Berde'nin işgali Sallari devletinin zayıflamasına sebep oldu.

Vahsudan'la İbrahim arasında süren çekişme 960'da İbrahim'in başarısıyla sonra erdi. Halife İbrahim'e hilat göndererek onu Sallari devletinin hakimi olarak kabul ettiğini bildirdi. İbrahim'in hakimiyeti sırasında beş yıl sakin hayat süren Azerbaycan halkı, 965'de yeniden Vahsudan'ın ordusuyla karşı-karşıya geldi. İbnü'l Esir'e göre, Zencan, Ebher ve diğer bazı vilayetler İbrahim'in yönetimi altında idi.²²

Sallariler devletinin son yıllarına ait bilgiler kaynaklarda oldukça azdır. Bu bilgilerden anlaşıldığına göre, X. yüzyılın 70'ci yıllarından itibaren siyasi çekişmeler daha da arttı. Asrın başlarında Sallariler devletine elli bin dinar vergi ödeyen Ebu Heyce b. Revvad 981'de Sallari hükümdarı İbrahim ile büyük bir mücadeleye girdi. Bu savaş Revvadilerin zaferi ile son buldu. Sallari hakimi İbrahim habse mahkum edildi. Sallarilerin topraklarının büyük kısmı Ebu Heycen'in hakimiyetine geçti.

Tarih sahnesinde kırk yıl hakimiyet süren Sallariler Devleti, 1090 yılında son buldu. Arap coğrafyacısı, seyyah İbn Havkal bu konuda şöyle

²² İbn. Esir. a. g. e. ,IX , s. 288

Revvadilerin zaferi ile son buldu. Sallari hakimi İbrahim habse mahkum edildi. Sallarilerin topraklarının büyük kısmı Ebu Heycen'in hakimiyetine geçti.

Tarih sahnesinde kırk yıl hakimiyet süren Salariler Devleti, 1090 yılında son buldu. Arap coğrafyacı, seyyah İbn Havkal bu konuda şöyle yazmıştı. "Arran-Azerbaycan ve Ermeniyeye tek bir topraktır. Bu toprakları bir hükümdar yönetiyordu. Ebu Saç, onun kölesi Muffin, sonraları ise Merzban b. Muhammed es-Salar bu hükümdarlardan idi."²³

d. REVVADİLER DEVLETİ (981-1071)

Azerbaycan'ın siyasi tarihi açısından önem arzeden olan Revvadiler Devleti X.yüzyılın sonundan itibaren yaklaşık bir asır hakimiyet sürmüştü.

Sallariler'in hakimiyeti sırasında Tebriz'de güç toplayarak Sallari hükümdarı İbrahim b. Merzban'ı tahtan indiren Ebu Heyce 981'de Revvadiler Devletini kurdu.²⁴

Baş şehir Tebriz oldu. Revvadiler'in soyu Arabistan'dan göç eden Ezdiler sülalesinden idi. Bu kabilenin reisi aslen Yemenli Revvad b. Ezdi idi. VII yüzyılın sonlarında yarı bağımsız küçük devlet olan Revvadiler daha sonraları Azerbaycan'ın güney topraklarını ele geçirerek büyük Revvadiler devletini kurdular. Bu dönemde Oğuz Türklerine ilgi daha da arttı. İbnü'l Esir'e göre, Vahsudan Oğuzlara İkranda bulunmuş ve akrabalık tesis etmiştir.²⁵ 1028'de Gazneli Mahmud'un oğuz Türklerine vurduğu ağır darbeden sonra iki bin oğuz ailesi Azerbaycan'a göç etti. Günümüzde, göç eden Oğuz aileleri Azerbaycan'ın kuzeyinde Oğuz şehrinde yaşamaktadırlar.

Tebriz şehri büyük ticaret merkezi haline geldi. Kervan yolları tüm Doğu ülkelerine kadar uzanırdı. Ticari faaliyet sebebiyle iktisadi refah arttı.

XI yüzyılın ortalarında sultan Tuğrul Bey'in rehberlik ettiği ordu Azerbaycan'a yürüdü. Tebriz'e yaklaşan Selçuklu ordusunu gören Vahsudan Tuğrul Bey'in adına hutbe okutturdu ve ona kıymetli hediyeler sundu. Böylece Selçukluların hakimiyetine geçtiler, fırsat buldukça bundan kurtulmaya çaba gösterdilerse de başarılı olamadılar. Güney Kafkasya, Orta Asya'dan Akdeniz'e kadar, Kafkasya'dan İran körfezindeki geniş araziye sahip Selçuklu Devletinin idaresinde kalan Revvadeleri'n siyasi hakimiyetleri son buldu.

²³ İbn. Havkal, a. g. e.s. 349; Azirbaycan Tarihi, II. s. 337

²⁴ Azerbaycan Tarihi, II, s. 341.

²⁵ İbn. Esir. a. g. e. IX, s. 295

e. ŞEDDADİLER DEVLETİ (955-1180)

X. yüzyıldan itibaren XII. yüzyıla kadar Güney Kafkasyanın Gence, Arran, Nahçıvan, Dvin ve Ani şehirlerinde hakimiyet süren Şeddadiler Devleti, bu bölgede siyasi ve askeri açıdan mühim rol oynadı.²⁶ Devletin kurucusu Muhammed b. Şeddad b. Kurtak Salları hükümdarının hapis olunmasından istifade ederek 951'de Dvin şehrini ele geçirmek için Bizans'tan destek istediye de bu isteği gerçekleşmedi ve kendisi 956 yılında öldü.²⁷ Aslen Kürd menşeli olan Muhammed b. Şeddad Gence'yi aldı. Baş şehir Gence oldu. Etraf şehirlerden Berde ve Şemkir'i de ele geçirdi. O, Ermenistan'ın Doğu kısmını alarak topraklarını daha da genişletti.

Muhammed b. Şeddad'ın oğlu Fazl b. Muhammed'in (985-1030) hakimiyeti sırasında Şeddadiler Devleti daha da güçlendi. Ermeni hükümdarları haraç vermekle mükellef tutuldular. Gürcüler ve Hazarlarla savaşan Fazl, zafer kazandı. Aras nehri üzerinde yapılan Hudaverin köprüsü günümüze kadar ve güney bölgeleri arasında iktisadi ve kültürel ilişkiler daha da hızlandı. Şirvanşahlar Devleti ile barış sözleşmesi yapıldı.

Kutalmış önderliğindeki Oğuzlar , Gence'yi bir buçuk yıl süreyle kuşattılar.²⁸ Daha sonra 1045-1046'da Aras nehrinin kuzeyindeki Azerbaycan topraklarında yeni Oğuz boyları yerleşmişti. Böylece, Şeddadiler Devletinin askeri gücü daha da arttı. Bizans'a karşı Oğuzlardan oluşan ordu savaştı.

Şeddadiler Devleti, Ebu Esvar Şamrun (1049-1067) devrinde Gürcistan ve Şirvanşahlar devleti ile savaşlar yaptı.²⁹

Şeddadiler Devleti'nin Arran-Nahçıvan, Gence gibi büyük emirlikleri bu seferler sırasında Selçuklu hakimiyeti altına geçti. Yalnız Ani ve Dvin bölgesi Şeddadiler'e kaldı. Bundan yüz otuz yıl sonraya kadar Şeddadilerin hakimiyetinde kalan bu topraklar 1130'da Selçukluların hakimiyetine geçti. Böylece, Selçuklulara bağlı olan Şeddadi Hanedanı XII yüzyılın sonuna kadar varlığını sürdürdü.³⁰

f. DERBEND HAŞİMİ EMİRLİĞİ (851-1070)

Azerbaycan'ın fethi sırasında "Babu'l-Ebvab" diye adlandırılan Derbend şehrinin alınması Abbasi Hilafetinin Kafkas'daki siyasi konumunu daha da güçlendirdi.

²⁶ Azerbaycan Tarahi, II, s. 346

²⁷ Heyet, D.G.B.İ.T., V, s. 495

²⁸ Aynı eser, V, s. 421

²⁹ İbn. Esir, a. g. e, IX, s. 240

³⁰ Heyet, D.G.B.İ.T., V, s. 499

851'de Halife Mutevekkil Derbend'i Muhammed b. Halid b. Yezid Şeybaniye iktâ olarak bağışladı. Hilafette ortaya çıkan iç çekişmeler sonucu, yerli hakimler bağımsızlık için mücadeleye başladılar. 869'da Haşim b. Suraka es-Sulemi Derbend'i bağımsız bir şehir haline getirdi.

VIII. yüzyılda Derbend şehrinin siyasi tarihinde mühim rol oynamış Esed b. Zahir Sulemi, 736'da Halife'nin emrile Derbend hakimi tayin edildi. Harun Raşid devrinde, Derbend hakimi Necm b. Haşim ve oğlu Hayyun'un adı Azerbaycan'da bu devirde ortaya çıkan olaylarla yakından ilgili idi.

V. F. Minorski'ye göre, Haşimiler Kuzey hududlarında yerleşen vilayetlerde hakimiyet sürselerde, aile gelenegine göre, onlar yerli kabilelerarası siyaseti, kendileri bulmuşlardı. Haşim onu destekleyen halkına minnet borcu ödüyordu. İç işlerinde halkla istişarede bulunurdu.³¹

915'de Abdülmelik b. Haşim Derbend hakimi tayin olundu. Hatta Kafkasya hakimi Yusuf b. Ebu Şaştan yardım istedi. Yusuf onun Derbend emiri vazifesini tasdik ederek, Derbend kalesinin tamirini yaptırdı.

"İbn Miskeveyh'e göre, 955'de Sallari hükümdarı Merzban b. Muhammed vergi ödemekten vaz geçen Derbendlerin isyanını bastırmak için Derbend, Sallarilerin idaresinden ayrılarak, bağımsız emirlik haline geldi."³²

968'de Merzban'ın oğlu İbrahim İran'a sefer düzenledi. Bu sefer Sallari devletinin arazisini genişletmek amacıyla yapılan ikinci seferi idi. Şirvanşah Ahmed ile sözleşme imzalayan İbrahim geri döndü. 971'de tekrar sefere çıkan Sallarilerle Derbend halkı arasında vuku bulan savaşta Derbendiler mağlup oldular.³³

976'da emir Ahmed'in vefatı üzere, oğlu Meymun hakimiyeti eline geçirdi. Yaşı küçük olduğundan, yerli ayanlar tarafından Derbend on yıl bu şekilde yönetildi. 987'de Ruslarla gizli ilişki kuran Meymun, onları Derbend'e davet etti. Onsekiz gemi ile Derbend'e giren Ruslar, Derbendliler tarafından mağlup edildiler. Bazı esirleri kalede çalışmaya başladılar. 989'da Rus esirleri Derbend'e iç karışıklığa sebep oldular. Bunun başlıca nedeni, Musa Tuzinin Rusları zorla müslüman yapmak isteği oldu. Fakat bu tebliğ de başarılı olamadı.

³¹ V. F. Minorski, a. g. e., s. 48

³² İ. Miskaveyh, "Tecaribü'l - Ümem", Kahire, 1932, s. 114 (A. T. Ü. K.)

³³ Azerbaycan Tarihi, II, s. 315-318

992'de Derbend'e hücum edene Meymun şehrin "Dımaşk kapısını" yakarak, şehri ele geçirdi. 993'de Derbend kalesi alındı. 997'de Meymun'un ölümü üzerine kardeşi Muhammed başa geçti. On ay sonra Meymun'un kölesi tarafından Muhammed öldürüldü. 998'de Meymun'un oğlu Leşker hakimiyeti ele geçirdi.³⁴

Leşker'in kısa süreli hakimiyeti yılları da Şirvan-Derbend iç çekişmeleri büyüyerek, kanlı savaş haline dönüştü. Derbend Haşimi sülalesinin 1077'ye kadar süren hakimiyeti, XI. yüzyılın sonlarında Moğol, işgaliyle son buldu.

g. ŞEKİ (ŞEKKİ) MELİKLİĞİ

Azerbaycan'da gerçekleşen kuzey fetihleri sırasında Şeki vilayeti de Hilafetin hakimiyetine girdi. Kuzey sınırları içerisinde Tiflis ve Derbend arasında büyük ticaret yolu üzerinde bulunan Şeki, Arran bölgesinin büyük şehirleri arasında yer almakta idi.

Hilafetin zayıfladığı IX. yüzyılın sonu ve X. yüzyılın başları Şeki Melikliğinin siyasi tarihinin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Şeki Melikliğini Arranşahilerden Zermihr Aranşahi tarafından kurulduğu bilinmektedir. Mihraniler sülalesinden olan Zermihri Alpan hakimi Vargo'nun damadı olmuştur. Moisey Kalankatıklı Aranşah neslinden olan birinin Şeki hakimi olduğunu bildirmektedir.³⁵

Sacilerin hakimiyeti yıllarında Şeki Melikliği onlara tamamen tabi olmamış, yarı-bağımsız emirlik olarak kalmıştır. Güney Kafkasya'da, Kür'ün sol tarafında yerleşen Şeki Melikliğinin hükümdarı X. yüzyılın başlarında Grigor Hammam idi. El Mes'udi, Şeki hakkında şu bilgileri verir: "Şeki Kheti Sanariya'dan sonra gelir. Şeki'de yaşayan halk hristiyandır. Bunlar arasında ticaretle uğraşan ve sanatkar olan müslümanlarda vardır. Onların hükümdarı kitabımız yazılan şimdiki an Azer-Hesrben Hammam'dır."³⁶ Yakut Hameviye göre, IX yüzyılın yarısında Hazar ordusu Şeki üzerine hücum ettiler.³⁷ Daha sonraları X yüzyılda Sanarya hakiminin oğlu hristiyan İohan Sanakerm Şeki hakimi oldu. Kür'ün sağ tarafındaki bölgeleri ele geçiren Sanakerm topraklarını genişletti. Böylece, "Alban hükmdarı " ünvanı alması kilise tarafından büyük memnuniyetle karşılandı. Alpan katolukosu, Yeni hükümdarın

³⁴ *Heyet DGB.İ.T.* v, s. 505

³⁵ M. Kalankatıklı, a. g. e, s. 235

³⁶ el-Mes'udi a. g. e, VIII, s.412; Azerbaycan Tarihi, II, s.322

³⁷ Y. Hamevi, a. g. e, II, s. 204

başına taç koydu.³⁸ Sanakerm hakimiyete geçmesi Şeki'nin siyasi tarihinde mühim olay oldu. Sallari hakimleri, Şeki hükümdarlığını Şirvanşahlar'a ve Şeddadiler'e karşı koymak istiyordu.

Güney Kafkasya'da ortaya çıkan Şeki Melikliği ilk başta hristiyan hakimler tarafından yönetilse de, daha sonraları Sallariler Şeddadi devletlerinin hakimiyeti altına girdi.

IX.yüzyılın sonu, XII. yüzyılın başlarında ilk moğol akımlarından hemen sonra, 1221'de Gürcüler tarafından Şeki ve Gebele ele geçirildi. Böylece, IX yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Şeki Melikliği XII yüzyılın başlarında tarih sahnesinden silinmiş oldu.

³⁸ Azərbaycan Tarihi, II , s. 326

III BÖLÜM

VII - X YÜZYILLARDA AZERBAYCAN'DA TOPLUMSAL VE KÜLTÜREL MÜNASEBETLER

1. VII - X YÜZYILLARDA AZERBAYCAN'DA TOPLUMSAL MÜNASEBETLER

a. Yönetim Şekli

İspanya'dan Hindistan'a kadar çok büyük bir araziye hakim olan Müslüman Araplar, feth ettikleri topraklarda eski idari sistemi muhafaza ettiler.

Müslümanların fethi sırasında Azerbaycan'la beraber Doğu Gürcistan Doğu Ermenistan ve İran'ın büyük bir kısmı onların hakimiyetine geçti. Kafkasya seferleri sırasında Albanya ve Gürcistan'ın kuzey doğusu Hazarlar'ın elinde bulunuyordu. Müslümanlar bu bölgelere gelince buradaki bazı bölge adlarını değiştirdiler. Albanya adı değiştirilerek, Arran oldu. İlk dönemler Kafkasya'nın güneyinde bulunan vilayetler yeni kurulmuş İslam Devletinin bir kısmını teşkil ediyordu. Güney Kafkasya'nın büyük bir kısmını feth eden müslümanlar, daha sonra Bizans İmparatoru 1. Yustin'in adına olan Bizans Ermeniyesindeki toprakları da devletin sınırları içine aldılar.

Güney Kafkasya sınırlarını müdafası için bu bölgede İslam ordusunun güçlü askeri birlikleri yerleştirilmiştir. Halife Osman devrinden itibaren bu topraklara çok sayıda Kufeli asker yerleştirilmiştir.¹ Genellikle bu bölgeler tek vali tarafından yönetilmekte idi. Müslümanlar eski sisteme dokunmadılar. Burada Sasani devrinde ordu kumandanlarına verilmiş topraklar emirlikler devlete bağlı emirler tarafından yönetiliyordu. Emeviler döneminde 5-9, Abbasiler'de ise 14 emirlik kurulmuştur.

İslam ordusunun başarılı olmasındaki esas amillerden biri de fetihler sırasında meydana çıkan göçürme siyaseti idi. Hilafetin Azerbaycan'da mevkiisini kuvvetlendirmek amacıyla bu bölgelere Arap soyları yerleştiriliyordu. Suriye, Kufe, Basra v. b. ülkelerden hicret eden halklar, verimli toprakları sebebiyle bu topraklarda oturak hayata geçtiler.² Tabii ki, bu göçlerin esas amacı İslam Dinini tebliğ idi.

¹ Heyet. D.G.B.İ.T, V, s. 484

² S. Aliyarlı, a. g. e. s. 139; Azerbaycan Tarihi, II, s. 181

Kafkas bölgesi valiler tarafından yönetiliyordu. Yarı bağımsız olan yerli hakimler yalnız vergi ödemekle mükellef idiler.

X. yüzyıl tarihçileri , Güney Kafkasya bölgesinde yerleşen ülkeleri tek vali tarafından yönetildiğini bildirmektedirler. Mukaddesi, bu vilayetlere genel olarak el-Rihab (geniş yer) adlandırmıştı.³

İlk fetihler sırasında Güney Azerbaycan'ın baş şehri Erdebil idi. Daha sonra ülkede meydana gelen savaşlar sebebiyle baş şehir Marağa'ya göçürüldü.

Fetihlerin ilk yıllarında bölgeyi feth etmiş komutan o bölgeye vali tayin edilirdi.

Emevi halifelerinin, Kuzey Arap kabilelerini Azerbaycan'a yerleştirilmelerinde başlıca iki maksad önem taşıyordu. Birincisi bu Arap kabilelerin yerleşik hayat tarzına alıştırarak, hazinenin gelirinin azalmamasını sağlamak, ikincisi ise, bu topraklarda arap hakimiyetini daha da kuvvetlendirmek idi. Abbasiler devrinde ise, güney kabilelerinin Azerbaycan'a göçü başladı. Bu kabilelerin desteğiyle hakimiyete geçen Abbasiler, kuzey kabilelerinin yerine güney kabilelerini yerleştirdiler. İki taraf arasında yıllarca süren husumet, Halife Yezid b. Mezyed döneminde son buldu. Onun hakimiyeti sırasında ülkede barış rüzgarları esti. Kuzey ve güney kabileleri arasında uzun yıllardır devam eden düşmanlık son buldu. Böylece Arapların Azerbaycan'a göçürme siyaseti IX yüzyılın yarısına kadar devam etti. Hürremiler hareketi ve bir çok isyanlar sebebiyle bazı arazilerin Hilafetin hakimiyetinden çıkmasıyla Arap kabilelerinin hicreti durduruldu. Azerbaycan her ne kadar Hunlar Göktürkler ve Hazarlar zamanında Türkler'in yönetiminde kalmış ise de Müslüman Oğuzlar (Türkmenler) bölgeye Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan önce 1029 itibaren gelmeye başlamışlardı.⁴

b. İktisadi Durum

VII. yüzyılın sonundan itibaren X. yüzyıla kadar olan devirde Azerbaycan'ın iktisadi hayatında tarım ve hayvancılık mühim yer tutmakta idi. Toprak aletlerinin gelişmesiyle tarım işi daha da kolaylaştı. Dağlık bölgelerde daha ziyade kullanılan "kara saban" o devrin en önemli toprak aleti idi.

Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan çok sayıda bu tip toprak aletlerinin o devir için büyük önem taşıdığını göstermektedir.

³ Mukaddesi, a. g. e. s. 131, Azerbaycan Tarihi II , s. 182

⁴ Z. Bünyadov, Azerbaycan mad. T. D. V. İ. A. IV , s. 319

Bu yüzyıllarda Azerbaycan'da buğday, arpa, darı, çeltik yetiştiriliyordu. M. Kalankatuklu, Kür nehri boyunca, buğday tarlalarının olduğunu bildirmektedir.⁵ IX yüzyılda pamuk Azerbaycan'da çok geniş bir alanda yetiştirilmeye başladı. Şeki, Muğan bölgesinde pamuk daha çok üretiliyordu. Ayrıca boyacılıkta çok önemli olan kırmızı (kızıl boya) yetiştirilmekte idi. İbni Havkal Berde, Derbend, Hazar denizinde yerleşen adada kırmızı olduğunu bildirir.⁶ Deniz yoluyla Curçan'a, sonra kara yoluyla Hind ülkelerine gönderilen kırmızı, Tiflis'e kadar olan bölgelerde yetiştiriliyordu. Ülkenin kuzey bölgelerinde özellikle Bakü ve Derbend'de çok kaliteli ve uzak ülkelere ihrac edilen zaferan (safran) üretiliyordu.

Dokumacılığın gelişmesiyle, ipek üretiminin daha yaygın olması burada yetiştirilen dut ağaçlarının fazla olması sebebiyle idi. Ayrıca, bağcılık, özellikle İslam Dininin yayılmasıyla üzümçülük ve şerap üretimi o devirde pek gelişemedi. Fakat X. yüzyılda Azerbaycan'da bulunan seyyahlar, bu bölgede üzümün bol olduğunu ve kuru üzümün Yakın Doğu ülkelerine ihrac edildiğini bildirmişlerdi.

VII-X. yüzyıllarda Azerbaycan'da hayvancılık iki yönde gelişmekte idi. Birincisi, yerleşik ahalinin ikincisi göçebe halkın uğraştığı hayvancılık. Göçebe halk genellikle koyunculukla uğraşıyordu. Ayrıca da atçılık ta o devirde çok yaygın idi. Atlar Irak ve Şam'a ihraç olunuyordu. Ticaretin gelişiminde başlıca vasıta olarak kullanılan deve sürülerine dikkat daha arttı. O devirde Azerbaycan'da iktisadi refahın artması ülke arazisinde bulunan tabii servetlerle gerçekleşti. Beyaz petrol, tuz, demir, bakır, altın v.s. ihraç edilen başlıca ürünlerden idi.

VII. yüzyılın sonu VIII. yüzyılın başlarında Halife Abdülmelik devrinde (685-705) para basımı alanında gelişmeler oldu. Hilafetin hakimiyeti altında olan ülkelerde özel para sistemi tatbik edildi. Bizans'ın altın, Sasanilerin gümüş sikkelerinin yerini, araplar devrinde altın dinar ve gümüş dirhem aldı. Yeni paralar üzerinde "Bismillah" sözü yazıldı ve hangi halifenin hakimiyeti sırasında ve hangi şehirde basıldığı gösterilirdi. Bu devire ait Arran mührü taşıyan ilk sikke 707'de basılmıştı.⁷ Emeviler devrinde para basımı 748 yılına kadar devam etti. Abbasiler devrine ait ilk sikkeler 758'de Yezidiye'de (Şamahı), iki yıl sonra Bende'de basılmıştır.⁸ Altın ve gümüş paraların yerini zamanla bakır sikkeler aldı. Azerbaycan'ın Baylakan şehrinde yapılan arkeolojik kazılarda IX. yüzyıla ait "Arran" mührü paralar bulunmuştur. Paraların bir kısmında "Ermeniye" mührü vardı. Batı Avrupa ve Doğu'nun çeşitli ülkelerinde yapılan, arkeolojik kazılar sonucu bu mührüleri taşıyan

⁵ M. Kalankatuklu, a. g. e, s. 116

⁶ İ. Havkal, a. g. e, s. 143; Azerbaycan Tarihi II, s. 195

⁷ Azerbaycan Tarihi II, s. 213

⁸ Aynı eser, s. 214

sikkelerin bulunması, o devirde Azerbaycan'la dış ülkeler arasındaki ticari ilişkilerin en iyi göstergesidir. Para tedavülünün artması mevcut ticari ilişkilerin daha da canlanmasını sağladı.

VIII.yüzyılın başlarında Halife Abdülmelik'in hakimiyeti (685-705) sırasında yeni kanunname çıktı. Kanunnamenin şartlarına göre, gayri-müslimlerden cizye ve haraç alınacaktı. Müslümanlar ise, "öşür" ve "Humus" vergisi ödeyeceklerdi. Humus yeni emlaktan, gümüş, altın, tuz petrol ve deniz ürünlerinden alınırdı. Savaşlarda elde edilen ganimetler de buna dahil idi. Zekat ise ihtiyacı olan müslümanlar için harcanırdı. Emeviler devrinde rahiplerden kilise toprakları için vergi alınırdı. Emevilerin son yıllarında bu vergi bir az daha artırıldı. Eski Sasanilerde olan "Nevruz hediyesi " diye bilinen vergi tekrar konuldu.

Abbasiler hakimiyete geçmeden önce verdikleri vaadlere rağmen, vergi sisteminde önemli değişiklik yapmadılar. Yalnız toprak sahası için ödenen vergi kısmen azaltıldı. Halife Mansur devrinde (754-775) ise, vergiler tekrar çoğaldı. Halka karşı davranış şekli değişti. Zulüm arttı. Halife Mehdi'nin hakimiyeti yıllarında (775-785) ise, mahsulle ödenilen vergi (mukasime) tekrar konuldu. Zeytin, üzüm v. s. gibi ürünlere ayrıca vergi konuldu. Halife Harun Raşid devrinde (786-809) yalnız Azerbaycan ve Muğan topraklarından alınan vergi sekiz milyon dirheme ulaştı.

Emeviler ve Abbasiler devrinde toprak siyaseti vergiye tabi idi. Fethedilen ülkelerin toprakları "haraç toprakları" diye adlandırılıyordu. Bu topraklardan elde edilen gelir beytülmalaya gönderilirdi. Hilafetin hakimiyeti sırasında Azerbaycan toprakları müslüman camiasının mülkiyeti ilan etti. Toprak sahipleri beytülmalaya büyük miktarda vergi ödemekte idiler.

Emeviler ve Abbasiler devrinde Azerbaycan'da toprak şöyle bölünmekte idi.

1- Emevilerden Abbasilere geçmiş halife veya sultan toprakları, ayrıca vefat etmiş me'murların mülkleri musadere veya satınalma yoluyla bu topraklara katılıyordu. Bu topraklardan büyük gelir elde edilirdi. Bu tip toprakların yönetilmesi için bir kaç divan tesis edilmişti.

2- İkta (pay etme, ayrılma); Abbasiler devrinde daha yaygınlaşan ikta sistemi devlete hizmet eden yüksek memurlara veriliyordu. Onlar toprak sahibi oluyorlardı. Hibe edilebilen bu topraklar, büyük arazi veya vilayet şeklinde idi.

3- Vakıf topraklar, Azerbaycan'da vakıf toprakları çok idi. Bu topraklardan elde edilen gelir kutsal şehimrlere, dini işlere v. b. bu gibi yerlere harcanırdı. Asker ve gazilere ödenen maaş, vakıftan

karşılanmakta idi. Vakıf topraklarından hiç bir vergi alınmıyordu. Algisatgısı yasak idi.

4- Mülk toprakları , Azerbaycan'daki yerli hakimlere ait özel toprak sahaları, ayrıca devletin desteğiyle "ölü" topraklar (bataklıklar) yeniden kullanılır hale getirilirdi.

5- İcma toprakları , Devlete ait olan bu toprak sahaları halkın genel ihtiyaçları için kullanılırdı. Kabristan, otlaklar, v. s. gibi ihtiyaçlar için kullanılırdı.⁹

c. Dini Durum

Azerbaycan ile Kafkasya'nın Doğusundan Derbend'e kadar uzanan topraklarda, Hazarın güney vilayetlerinin aksine İslam fetihlerine karşı pek fazla direnme olmadı. Futuhatın ilk yıllarında Azerbaycan nüfusunun çoğunu, çeşitli lehçelerde konuşan İranlılar oluşturmuydu. Kuzeyde Kür ve Aras nehirleri arasında bulunan Arran bölgesinde yerleşen ahalî ise, Arap kökenli olup, ilk fetihler sırasında buralara yerleştirilmişlerdi.

Müslüman Arapların bölgeye ilk seferleri sırasında Güney Kafkasya ve Azerbaycan topraklarında genellikle zerdüş dini hakim idi. Ayrıca Hristiyanlık, kısmen Yahudilik de mevcut idi. Azerbaycan'ın güneyindeki vilayetlerde ve Muğan bölgesinde İslamiyet daha çabuk yayıldı. Zerdüş dini mensuplarına daha çok baskı yapılarak İslamiyet tebliğ olunurdu. Ehli kitaba karşı ise daha saygılı davranılarak onlardan yalnız cizye vergisi alınırdı. Zamanla bu bölgede putperestlik ve ateşperestliğin yerine İslam Dini hakim oldu. Azerbaycan ve Orta Asya'da İslamlaşma sürecinin daha erken vuku bulmasının önemli sebeplerinden biri de, bu topraklarda yaşayan halkların üzerinde Sasani zulmünün artması oldu. Halk İslamı kurtuluş olarak görüp benimsiyordu.

Belazürîye göre, güney Azerbaycan ahalisi halife Ali b. Ebu Talib'in hakimiyeti sırasında İslamı kabul etmiş ve Kuran okumayı öğrenmişti.¹⁰

Tabii ki, eski dinden dönme ve yeni Monoteist din olan İslamı kabul etme süreci hiç de kolay olmadı. X yüzyıla kadar Azerbaycan'da halen ateşperestlerin bulunduğu, ve Sasani kültürünün yaygın olduğu köyler mevcut idi.

Bazı araştırmacılara göre, İslamı ilk kabul edenler sırasında, büyük toprak mülkleri olan yerli hakimler ön planda idiler. Böylece,

⁹ Aynı eser, s. 216

¹⁰ Belazuri, a. g. e, s. 218, Azerbaycan Tarihi, II, s. 187

onlar hakimiyetlerini muhafaza etmiş oluyorlardı. Z. Bünyatova göre, Arap fütuhâtı devrinde, şehirde yaşayan esnaf ve sanatkarlar, köylülere göre İslâmı daha çabuk benimsediler. Bu, ağır vergilerden kurtulma, yeni yönetim usulu ve sanata verilen yüksek değer sebebiyle idi.¹¹ Ayrıca Halife Ömer devrinde ortaya çıkan kanunnameye göre, İslâm'ı kabul etmiş köylülere hazineden maaş bağlanılırdı. Elde edilen ganimetler Arapla yerli ahali arasında paylaşıldı. Müslüman olan gayri Arapların (mevali) sayısı gittikçe çoğalıyordu. Güney Azerbaycan'ın baş şehri olan Erdebil'de vali olan Eşas b. Kays büyük bir cami yaptırdı. Gittikçe bu camilerin sayıları çoğalmaya başladı.

Emeviler devrinde Azerbaycan'ın yalnız güney bölgelerinde İslâm Dini hakim oldu. Ülkenin kuzeyinde, özellikle Arran bölgesinde ise İslamlaşma süreci daha uzun sürdü. Buranın yerli ahali - Albanlar Ermenilerin etkisiyle hristiyanlığı kabul etmişlerdi. Ermeni topluluklarının burada yerleşmeleri Ermeni kültürünün yaygınlaşmasına sebep oldu. Yerli ahaliyle onlar arasında evlilikler bile olmuştu. Fakat bu bölge tamamen Ermenileşemedi. Yalnız hristiyan nüfusun fazla olması nedeniyle bu bölgede hristiyan kültürü hakim oldu. Ayrıca kiliselerin faaliyeti ve hristiyanlığın yayılmış olması , burada İslâm Dininin benimsenmesini uzun yıllar engellemiş oldu. Azerbaycan'ın diğer kuzey bölgelerinde olduğu gibi Arran'da da İslamlaşma süreci yalnız IX. yüzyılda, Abbasiler devrinde gerçekleşmiş oldu.

Genel olarak baktığımızda, İslâmın ilk yıllarından itibaren Azerbaycan'da büyük ölçüde Ehli Sünnet anlayışı hakim idi. Ancak zamanla bu bölgede Haricilik meyilleri artmaya başladı. Abbasiler devrinde Halife Me'mun'un hakimiyeti sırasında Berde'de Mütezile ve diğer sünni mezhepler arasında ciddi çatışmalar ortaya çıktı. Sünniler arasındaki hadis alimleri, çoğunlukla Hanefi mezhebine mensup idiler. Hanefilik ile Şafilik de bu bölgede ikinci dereceli mezheb olarak yer almakta idi.

IX. yüzyılda Sacoğullarının hakimiyeti devrinde Deysan'ın veziri Ebu Kasım Cafer mali işleri idare eden bir kişi olup, ayrıca İsmaili mezhebini açıkça yayma konusunda büyük faaliyette bulunmuştur.¹²

¹¹ Z. Bünyadov, Azerbaycan VII - IX yüzyıllarda , Bakü, 1965, s. 88

¹² Heyet, D.G.B.İ.T. V. s. 484

II. VII - X YÜZYILLARDA AZERBAYCAN'DA KÜLTÜREL MÜNASEBETLER

a. Şehirler

Emeviler ve Abbasiler döneminde Azerbaycan topraklarına yapılan seferler sonucu ülkenin şehir hayatında bir çok değişiklikler vuku buldu. İlk fetihler sırasında yerli halk ile yapılan sözleşmelerin şartlarından bir şehirlerde mevcut olan mabedler, kiliseler, kalelerin dokulmazlığı var idi. Bunların karşılığında belli bir miktarda vergi ödenecekti. Bu vergi yerli halk için o kadar da zor değil.

Müslüman Arapların seferleri sırasında Azerbaycan'da bir sıra büyük ve küçük şehirler mevcut idi.

O devirde yaşamış tarihçiler "medine" ve "karye" kelimeleri arasındaki farkı göstermedikleri için Azerbaycan vilayetlerinin hangisinin büyük şehir hangisinin küçük eyalet veya şehir olduğunu tesbit etmek oldukça zordur. Arap Hilafeti devrindeki büyük şehirleri ayırd etmek için, feth olunan yerlerde yapılan sözleşmeler bu konuda önemli siyasi amaç ve esas amil olarak görülebilir IX-X. yüzyıllarda tarihçiler "karye" kelimesini köy için kullanmışlardı. El-Mukaddesi müslüman şehirlerini yapılan büyük camilerle ayırt etmektedir. Yine müellif o devirde Azerbaycan şehirlerinin üç kısma ayrıldığını söyler: "mısr" - baş şehir, "kasaba" - vilayet merkezi, "medine" - vilayet şehri.¹³

Arap Hilafetinin hakimiyeti sırasında Azerbaycan'da üç tip şehir vardı.¹⁴ Birincisi sanayi ve ticaret merkezlerinin bulunduğu büyük şehirler. Burada yüksek nüfuzlu şahıslar tacirler ve bazı sanatkarlar yaşıyorlardı. Berde, Baylakan, Derbend bu tip şehirler sırasındaydı.

İkincisi stratejik öneme sahip askeri mahiyet taşıyan, kalelerle çevrili şehirler idi. Şeki, Gebele, Nahçıvan Erdebil, Girdman bu tip şehirlere örnek teşkil etmektedir.

Üçüncü tip şehirler, köye benzer, tarımla uğraşan, mülk sahiplerinin yaşadığı şehirlerdir. Sosyal tabakalar arasında pek fark bulunmuyordu.

Orta çağda diğer ülkelerde olduğu gibi, Azerbaycan'da da, ülkenin siyasi ve iktisadi hayatında mühim rol oynayan şehirlerin ortaya çıkması hiç de kolay değildi. Şehirlerin oluşumunda önce iktisadi zeminin hazır olması gerekli şartlardan biri idi. Arap fetihleri sırasında ve daha sonra ülkede Hilafete karşı ortaya çıkan isyanlar, iki yüzyıldan

¹³ el - Mukaddesi, a. g. e. II . s. 28 Azerbaycan Tarihi, II. s. 207

¹⁴ Z. Bünyadov, a. g. e. s. 89-91

daha fazla bir dönem içinde Azerbaycan'da iktisadi buhrana sebep oldu. Bu nedenle şehirleşme, sanat ve ticari alanda pek gelişmeler olmadı. IX.yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehir hayatında ilerlemeler kayıt edilmektedir. Bu devirden başlayarak şehirler yeniden sanat ve ticaret merkezleri haline geldi. Ayrıca, yarı bağımsız devlet olan Albanya'da Hilafetin yüksek makamlı memurlarının ikametgahları bulunuyordu Şirvan'da petrol ve tuz madenleri mevcud idi. El-Mesudi Baküye'de (Bakü) beyaz ve muhtelif çeşitli petrol madenlerinin mevcudiyetini ve Şirvan'ın sahil boyu uzanan vilayetlerinde petrol yatağının volkan gibi fışkırdığını ve yerden çıkan alevin semaya doğru yükseldiğini bildirir.¹⁵

Uluslararası transit yolu olan Azerbaycan ticari alanda mühim yer tutuyordu. Tacirler, esnaf ve sanatkarlar buradan Volga nehri vasıtasıyla Bulgarlar ülkesine kadar ulaşıyordu. Pazarlarda başlıca deri mamülleri ve silahlar satılıyordu. Arran'da o devirde daha çok dokumacılık ünlü idi. Kaliteli boyalar ve zaferan (safran) üretimi yapılan Arran'da bu mahsuller çeşitli ülkelere ihrac ediliyordu.

X. yüzyılda Berde'de bulunan İstahri, buranın topraklarının çok verimli olduğunu ve Berde şehrinden İran ve Horasan'a ipek ihraç olduğunu bildirir.¹⁶

944'de ilk Rus seferleri sırasında Berde şehri düşmedi , ama o devre kadar mühim ticaret merkezi olan Berde, Rus işgalinden sonra bir daha eski haline dönemedi.

Hilafetin kuzey ülkeleri arasında önemli yer tutan Derbend, askeri alanda stratejik bir öneme sahip idi. Hazar denizinin en mühim liman şehri idi. Şehir denizin içerisine doğru uzanarak taş surlarla çevrili idi. El-İstahri'ye göre, "Babül- Ebvab sahil şehridir. Şehrin ortasında gemilerin yanaşması için köprü bulunmaktadır. Köprü ile deniz arasında her iki taraftan kale-duvar yapılmıştır. Camilerin giriş kısmı çok dardır. Giriş zincirlerle çevrilidir. İzinsiz giriş yasaktır."¹⁷

VIII- IX .yüzyıllarda Azerbaycan'ın en önemli şehirleri sırasında Tiflis ve Gence'de yer alıyordu. Bu şehirler ülkenin sadece siyasi açıdan değil, ticaret hayatında da mühim yer tutuyorlardı. Tiflis VII yüzyıldan itibaren müslümanlar tarafından yönetiliyordu. 1122'den sonra ise Gürcülerin hakimiyeti altına geçti ve Arran'ın üç büyük şehrinden (Gence ve Derbend) biri oldu.

O devirde Güney Azerbaycan'ın en büyük şehri Erdebil'di. İbn'i Havkal'a göre, Erdebil, Güney Azerbaycan'ın en önemli vilayeti idi.

¹⁵ el-Mes'udi, et-Tenbih va'l-İşraf , AT. Ü. K. VIII , Leiden, 1894 s. 122

¹⁶ el-İstahri, Kitabü'l-Mesalik va'l-Memalik A. T. Ü. K., I, Leiden 1870 s. 141

¹⁷ Aynı eser, s. 143; Azerbaycan Tarihi II, s. 208

Askeri kamp ve hükümdarlar sarayı burada bulunmakta idi. Şehrin havası çok hoş , fiyatlar oldukça ucuzdur... Şehir çok güzeldir. Nehirler ve kaynak suları bulunur...¹⁸

Erdebil'den sonra ikinci büyük şehir Marağa idi. Mervan b. Muhammed 'in valiliği sırasında Marağa daha genişledi ve büyüdü.

Urmiya gölünün güneyinde yerleşen Urmiya şehri de o devrin mühim yaşayış mıntıkası idi. İbn. Havkal bu konuda şunları yazmaktadır. "Urmiya, havası güzel, üzümü bol, şehir içi akan dereleri, tarım alanları çok olan bir şehirdir. Her türlü ticari ürünü vardır."

.IX. yüzyıldan itibaren büyük şehirler sırasında yer alan Tebriz, VIII. yüzyılda arap soylarının buraya göç etmeleriyle büyümeğe başladı. El-Mukaddisi'de, Doğunun en güzel şehirlerinden biri olarak kabul ettiği Tebriz hakkında şu kayıtlar yer almaktadır. "Saf altındır, alınmaz kaledir. Medinetüs'l-Selam'dan (Bağdad) daha güzeldir. İslam ehli onunla övünür. Şehrin ortasında çok büyük Cami vardır."¹⁹

IX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan şehirlerinde gelişme devri başlamış oldu. İktisadi refah arttı. Gittikçe daha da büyüyen şehirler, gelen göçler ile daha da genişlemiş oldular.

b. İlmi Hayat

İslam Tarihinin, kültürel bakımdan en hareketli ve parlak olduğu dönem, ilmin ve felsefenin bütün dallarında dikkate değer gelişmelerin yaşandığı ve İslam kültürünün temel kaynaklarının ortaya çıktığı Abbasilerin ilk yüzyıl (750-860) olmuştur. İlim, kültür, sanat alanlarında önemli gelişmelerin görüldüğü bir dönemdir.

Müslüman Arapların Azerbaycan'da uzun süren hakimiyetleri ülkenin sosyal kültürel hayatının önemli ölçüde değişmesine sebep oldu. Orta çağın ilk başlarından itibaren hakim olan "Arap Kültürü" deyimini yerine İslam Medeniyeti ifadesinin kullanılmaya başlanması daha yerinde olur kanaatindeyiz.

Hülafa-i Raşid'in döneminde (632-660) , fetihler sonucu olarak sosyal, siyasal açıdan önemli sorunlar ortaya çıktığı bir dönemde, müslümanların kültürel hayatında pek gelişmeler olmadı. Bu dönem esasen, Müslümanların feth edilen topraklar üzerinde yaşayan topluluklarla tanışma dönemi olarak düşünülebilir

¹⁸ İ. Havkal, a. g. e. II c. s. 143; Azerbaycan Tarihi II c. s. 212

¹⁹ Mukaddesi , a.g.e , III,s.284

Emeviler dönemi (660-750) ise, Şam, Basra ve Kufe gibi önemli şehirlerde daha çok teolojik tartışmaların vuku bulduğunu bir dönemdir.

Abbasiler döneminde ilk yıllardan itibaren müslümanlar Mezopotamya, Mısır, Grek ve Hind medeniyetlerinin fikri yönlerinden istifade etmeye yönelmişlerdir.

Diğer Doğu ülkelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da Abdülmelik devrinden itibaren resmi dil Arapça oldu. Önceleri mescidlerde yapılan dini dersler, gittikçe artan ihtilaflar sebebiyle "Allah'ın evi"nde tartışmalara yol açmak istemeyen alimler tarafından özel dini eğitim kurumlarına - medreselere kaydırıldı. Kaynaklar ilk medreselerin Nişabur'da açıldığını bildirsede, genel olarak medreseler Nizamülmülk'ün adıyla yakından ilişkilidir. Gittikçe çoğalan medreselerde, tefsir, hadis, kıraat, felsefe v. d. ilimler okutulurdu.

İslam kültür tarihinde meydana gelen değişmelerde, Bağdat'da kurulan "Beytü" -l-Hikme" adlı ilim merkezi önemli rol oynamıştı.²¹ Bu kurum sayesinde İslam felsefesi ve bilimi alanında çok önemli çalışmalar yapıldı. İlk Abbasi halifeleri devletin kültür politikasını ve ilmi değerleri korumak için özen gösteriyorlardı. Ayrıca, İran menşeli alimlerin Abbasi saraylarına intikali üzerine Sasani devlet geleneğindeki saray kütüphaneleri burada da görülmeye, başladı. Azerbaycan kültürü, Arapçaya yapılan tercüme aracılığıyla Yunan felsefesi ve filozoflarını tanıdı ve gelişti.

İslam Medeniyetinin gelişmesinde büyük rol oynayan müslüman alimler arasında Azerbaycanlılar da yer almakta idi. Muhammed b. Musa el-Harezmi (ö.847) ilk defa mantık ilmi sayesinde cebr ilminin temelini kurdu. Kimya üzerinde Erdebilli alimler ilmin gelişmesinde önemli eserler bırakmışlardı. Tıp ilmi Ebu Bekir Muhammed er Razi (865-925) tıbbı, Ebu Abdulla el-Battani (858-929) astronomiye ait kıymetli eserler yazmışlardı.²²

Tabiat ilimleri Azerbaycan'da IX. yüzyıldan itibaren gelişmeye başladı. Dini ilimlerin gittikçe sistemleşmesiyle, İslam hukuku alanında büyük gelişmeler ortaya çıktı. Sunni mezheplerin okulları açıldı. Azerbaycan'da faaliyet gösteren bu okullarda, Hanifi mezhebine mensup Ebusaid Ahmed b. Hüseyin Berdai (ö.929), maliki Ebu Bekir Muhammed b. Abdulla el-Ebkeri (902-985), Şafi Yakub b. Musa Erdebilli (ö. 941) gibi Azerbaycanlı fakihler ders veriyorlardı.

²¹ Aynı eser, s. 19

²² Azerbaycan Tarihi, II , s. 307

VIII. yüzyılda Basra'da ortaya çıkan Mutezile ekolu aynı dönemde Azerbaycan'da faaliyete başladı. Hatip el-Bağdadi bu konuyla ilgili şunları bildirmektedir: "Ebusaid el-Berdai Hanefi mezhebine mensup olan fakih ve mutezili talimini izleyen mütekellimlerdenidir". Mütezilenin önemli alimlerinden olan Ebdülmehhab el-Cubbai (849-916) ve Ebu Mucahid Ahmed b. Hüseyinle yakın arkadaş olmuştur.²³

IX.yüzyılda Azerbaycan'da Tasavvuf ilmi de geniş yayılma alanı bulmuştur. Kaynaklarda IX - X yüzyıllarda yaşamış bir çok Azerbaycanlı mutasavvufun adı yer almaktadır. Hüseyin el-Marendi, Ebu Bekir Zencani, Yahya Tebrizi, Said b. Kasım el-Berdai, İbrahim el-Urmevi, Muhammed el-Bakuvi v. s. örnek gösterebiliriz. Eşari olan Muhammed el-Bakuvi Şiraz'da bir mağarada inzivaya çekilen ve 1029'da orada vefat eden büyük mutasavvıflardan biridir. Mezarının bulunduğu yerde "Bakuvi veya Baba Kuhi" diye adlanır. X. yüzyılın sonlarında Azerbaycan'da ilmi ve felsefi alanda bir çok gelişmeler sağlandı.

X. yüzyılın sonlarına doğru Basra'da ortaya çıkan "İhvan – üs - sefa" cemiyeti, Azerbaycan'da ilmi ve felsefi faaliyetlerin gelişmesinde büyük rol oynadı. Felsefe ağırlıklı geniş "Resail İhvanü-s Sefa va - l - Hullanü - l- vefa" adlı geniş bir ansiklopedi hazırladılar. Eser beş müellif tarafından yazıldı. Onlar arasında Azerbaycanlı Ebu'l-Hasan Ali b. Harun ez-Zencani de bulunuyordu.²⁴

c. Dil ve Edebiyat

VIII yüzyılın başında Hilafetin hakimiyeti altında olan diğer ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan'da da resmi dil Arapça oldu. Bu devletlerde yaşayan halklar arasında arapça başlıca ünsiyet vasıtası oldu. Bu dönemden itibaren ilmi ve edebi çalışmalar Arapça yapıldı. Fakat ahalisinin çoğu Türk olan azerbaycan'da zengin folklor mevcud idi. Deyimler, darbü'nüseller, destanlar şifahi halk edebiyatını başlıca örnekleri sırasınca yer almakta idi. Bu konuda halk ozanı - Dede Korkut destanı büyük öneme sahiptir. Azerbaycan halk edebiyatının eşsiz örneği olan bu destan, VI - VIII yüzyıllardan itibaren gelişmeye başlamış, IX -XI yüzyıllarda tam teşekkül bulmuştur. Daha VI yüzyılda Sasani hükmdarı Anuşirevan'ın veziri Buzork'a Merih "Oğuzname" diye bilinen "Uluhan Ata Bitikçi destanı"nı Türkçeden Farsçaya tercüme etmişti Halife Harun Reşid devrinde ise eser Arapçaya tercüme olunmuş halifenin kendisinin de bu tercümeden istifade ettiği bildirilmiştir.²⁵

²³ Aynı eser, s. 309

²⁴ Aynı eser, s. 310

²⁵ S. Aliyarlı, a. g. e. s. 217

Araştırmacı-yazar W. Barthold'a göre, Azerbaycan topraklarında meydana gelen hadiselerin tasvir edildiği bu destanlarda oğuzların İslama kadarki maddi ve manevi kültürü, adet ve gelenekleri, adab ve ahlakları büyük ölçüde aks olunmuştur.²⁶

Böylece, Türk edebi düşüncesinin en eski ve en zengin kaynaklarından sayılan "Kitab-ı Dede Korkut" destanı, Türk Kültür Tarihi açısından da büyük değer taşımaktadır.

Arapçanın ilmi ve edebi dile çevrilmesi, yerli halk arasında bu dilde yazan ve arap edebiyatının inceliklerini benimseyen şair ve yazarlar meydana çıktı.

Araştırmalar sonucu Azerbaycan'da en erken Arap dilli şair ve ediplerin VII-VIII yüzyıllarda yaşadığı tesbit edilmiştir. İki kültürün - milli ve Arap kültürünün temsilçilerinden olan Musa Şehavet, Ebul-Abbas el-A'ma, İsmail b. yazar, oğlu İbrahim ve kardeşi Muhammedi ve IX- X yüzyıllarda yaşamış Arap filologları arasında İbn Kuteybe, Ebu'l-Abbas el-Mubareddin, Muhammed el-Merzubani ve özellikle Ebu'l-Ferec el-İsfahani v. s. örnek göstere biliriz. Bu şairler eserlerinde daha çok hece veznini kullansalar da, gittikçe aruz veznini de benimsemişlerdir. Her ne kadar bazı araştırmacıların "İranlı" diye adlandırdıkları bu şairlerin Azerbaycan menşeli oldukları yapılan araştırmalar sayesinde ortaya çıkmıştır. İbni Kuteybe'nin eserinde geçen bilgiler konumuzu aydınlatmak bakımından seçilmiş güzel örnekler arasındadır.²⁷ Azerbaycan menşeli Arapdilli şairlerin yaşadığı dönem, Hilafette siyasi ve dini çekişmelerin çoğaldığı bir devre tesadüf etmektedir. Fakat her şeye rağmen bu şair ve ediblerin yazmış oldukları eserler Azerbaycan kültür tarihi açısından önemli olduğu kadar, İslam Medeniyeti tarihinde de büyük ölçüde değer taşımaktadır. Bu şairlerin Azerbaycan'da doğub-büyüdükleri, ilk tahsillerini kendi vatanlarında aldıkları kısacası Azerbaycan kültürüyle yetiştikleri ve Azerbaycan edebiyatında önemli olan hece veznini tam benimsedikleri daha sonraları aruz vezninde de eserler yazdıkları araştırmalar sonucu ortaya çıkmıştır.²⁸ Böyle, Hilafetin edebi simaları arasında yer alan Azerbaycanlı şairler, eserlerini Arapça yazsalar bile, eserlerinde kendi kültür ve geleneklerine her zaman yansıtmışlardır.

²⁶ W. Barthold, İslam Tarihi ve Arap Hilafeti Üzerine Çalışmalar, Mos. 1966, s. 44 (Rusça)

²⁷ Musa Şehavet ait bilgide "va asluhu min AzrEbican" - (onun aslı Azerbaycandandır) önemli geçmektedir. Ayrıca edebiyat tarihi açısından önemli olan bu bilgi de dikkate değerdir. (va zekera Yekzan an Cuveyriyye kale: Zeyse bi'l - medinemin mevali va asluhu min Azirbican, Sümme adde İsmail bin Yasar va ahuhu va Musa eş - Şehavat va eba Abbas) (Medine'de mevali şairlerden öylesi yoktur ki, onun aslı Azerbaycanlı olmasın, sonra o, İsmail b. Yasarın, onun kardeşinin, Musa Şehavatın ve Ebu Abbas'ın adlarını sıraladı.) İ. Kuteybe Kitabül-Maarifi Mısır 1969 s. 148 (ter.)

²⁸ Azerbaycan Tarihi II c. s. 273

d. Sanat

Yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu VII - X yüzyıla ait bir çok maddi kültür unsurları bulunmuştur. Sanat tarihinin mükemmel örnekleri sırasında yer alan bu unsurlar yerin 3m. derinliğinden çıkarılmıştı. Çok sayıda ev eşyası, toprak aletleri, tabak-çanak, süs eşyaları, silahlar, paralar, çeşitli kitabelerin yazılı olduğu levhalar v. s. o devrin zengin kültüre sahip olduğunu göstermektedir. Ortaya çıkan bu maddi unsurlar daha çok şehir ve kalelerin mudafaasında, inşaat alanlarında sosyal ve dini tesislerin yapımında kullanılmıştı.

Araştırmalar sonucu, VII. - X yüzyıllar arası Azerbaycan şehirlerinin çoğunun kale duvarlarla çevrili olduğu tesbit edilmişti. şehirlerin etrafını kalın surlar kuşatmıştı. Günümüze kadar ulaşan bazı şehir harabelerinden bunu kolayca tesbit etmek mümkündür. Gebele şehrinin “Kale” diye bilinen kapıları günümüze kadar muhteşem görüntüsünü muhafaza etmektedir. Kale kapısının gövde kısmı büyük taştan, üst kısmı ise tuğladan örölmüş kare görünümlü, sıvalı bir yapıdır. Bu bölgede bulunan orta çağdan günümüze ulaşan tek yerüstü yapıdır. Orta çağda yapılmış bu kalenin, IX.yüzyılda hasar gören yerleri tamir olunmuştur.

Araştırmalar sonucu bulunan, çeşitli madenlerden (demir, bakır) yapılmış silahlar Azerbaycan’ın tarih sahnesinde bir çok savaşlara sahne olduğunu göstermektedir. Çeşitli ve zengin süslemelere sahip zinet eşyaları (boncuk, küpe, yüzük ve bilezik) sırlı tabakalar, bardaklar v. s. burada yaşamış insanların ne tür eşyalar kullandığını göstermektedir.²⁹

Numizmatik ilminin gelişmesiyle kazılarda ortaya çıkan çeşitli devirlere ait paraların incelenmesi yapılmaktadır. Ayrıca boynuz ve kemikten yapılan eşyalar, dikiş malzemeleri hayvan derileri, at eğerleri, kemer, halkalar, iğne, biz v. s. buradaki insanların ne ile meşgul olduklarını bildirmektedir. Bulunan sikkeler bazen tek olarak, bazen define veya hazine şeklinde oluyordu. Paralar üzerinde hükmdarın adı ve basıldığı tarih gösterilmiştir.

VII. - X yüzyıllara ait sanat eserleri arasında, daha çok dikkate değer yazılı malzemelerdir. Levhalar, deriler ve çeşitli malzemeler üzerinde, yapan veya yaptıranın adı, ustanın adı, inşa tarihi o devrin hükmdarına ait övücü sözler v. s. yer almaktadır. Arap alfabesiyle yazılan bu levhalar orta çağa ait en eski yazılar hesab edilebilir. Bulanan bazı eşyalar arasında, kime ait olduğu ve tarihi gösterilen mühürler de yer almaktadır. Bu mühürlere örnek olarak, “Fazlın mühürü”, “Ahmedin sözü”

²⁹ N. Velihanlı, IV - IX, asırlarda Azerbaycan Tarihi, Bakı 1995, s: 52

“X yüzyılın başı” v. s. göstere biliriz. Bulunan sırlı tabakalar üzerinde yazı olanlarda vardır.³⁰

İslam öncesi Güney Kafkasya'nın diğer vilayetleri arasında olan Azerbaycan'da da İran kültürü daha yaygın idi. Sasani Medeniyetinin unsurları bu ülkede daha parlak bir şekilde görülmekte idi. Ayrıca, Sasani Medeniyeti ile birlikte Antik Medeniyetini bazı unsurları burada geniş yer almakta idi. Orta çağda Azerbaycan'da sanatın dekorativ türleri ortaya çıktı. Taş ve metal üzerinde oyma sanatının yanında, zanaat ve cam imali de çok gelişti.

e. Mimari

VII-X yüzyıllarda Azerbaycan'ın kültür sahasının her alanında görülen önemli değişiklikler mimari alana da yansımıştır.

İslam öncesi mimari yapılarda daha çok bu bölgede yerleşmiş olan Med ve Urartu ve Perslerin mimari özellikle görülmüştür.³¹ Sasani kültürü bölgedeki yapılara çok büyük ölçüde yansımıştır. Azerbaycan'da İslam Dininin hakim olması kültürel hayatın her alanında olduğu gibi, mimaride de bir çok gelişmelere neden oldu. Eskiden beri mevcut olan mabedler ve ibadetgahlar yeni dinin ihtiyaçlarına göre kullanılır hale getiriliyordu.³² Mescitler, medreseler, kervansaraylar ve hamamların inşasında eski usul ve gelenekler gözetiliyordu. Fakat büyük ibadetgahlar ve dini tesisler yeni mimari özellikler dikkate alınarak yapılıyordu. Bu devrin başlıca inşaat malzemesi tuğla idi. Yapılarda ise başlıca olarak tuğla örgüsü tekniği kullanılıyordu. Azerbaycan'ın kuzey bölgesindeki yapılarda ise daha çok nehir taşları ve tuğla kullanılmıştı.³³

VII. - X yüzyıllar arasında yapılan eserler genellikle, künbetli yapılardır. Azerbaycan, mimarisi bu devirde İslam Medeniyetiyle tanıştı. İslam öncesi Azerbaycan'da mevcut olan Zerdüş ve Hristiyan mabedlerinde eski secdegahların yerini, yeni mihraplar aldı. Bu dönemde görülen esas değişiklik bundan ibaret idi. Yapıların diğer kısmı olduğu gibi kalıyordu.³⁴

VIII. yüzyıldan itibaren merkezi kümbetli yapıların ortaya çıkması mimari alanda yeni gelişmelere neden oldu. Azerbaycan'da IX yüzyılın başlarında yapılan bu tip eserler arasında Şamahı'da 920 yılında yapılmış (defalarca tamir görmüş) merkezi kümbetli camiyi örnek göstere biliriz; Dikdörtgen şeklinde olan yapının merkezinde, dört istinat ayağı

³⁰ Azerbaycan Tarihi, II, s. 276

³¹ Aynı eser, II, s. 279

³² N. Velihanlı a. g. e. s. 53

³³ Aynı eser s. 54

³⁴ R. Vahidov, Azerbaycan'da Arkeoloji Kazılarının Neticeleri Bakı 1995, s. 41

üzerinde büyük kümbet yer almaktadır. Bu eser muhteşem görüntüsüyle günümüze kadar ulaşan en güzel örneklerden sayılabilir.³⁵

Azerbaycan'ın kuzey bölgesinde Hristiyanlığın hakim olması nedeniyle, burada Hristiyan mimarisi de yaygın idi. Bu bölgede bazilika tipi eserler yapılmıştı. IX yüzyılda Akoğlan nehri kenarında yapılmış Amaras manastırını örnek göstere biliriz.

Yapının tamamı bazilikadan elde edilmiş malzemelerden yer altında kalan kısmı ise taştan yapılmıştır. Mabed 14 x 23 çapında dikdörtgen plana sahiptir. İç kısmı iki-iki yerleşmiş dört sütunla üç nefe ayrılmıştı. Merkezi nef geniş olup, doğu kısmı yarım kumbetle örtülmüştü. Mihrap yerinde olan secdegah bir az yukarıda yapılmıştır. Yanlardaki nefler daha dar ve küçüktür.³⁶

³⁵ Aynı eser s. 42-43

³⁶ Aynı eser s. 45

SONUÇ

Azerbaycan Tarihi Umumi İslam Tarihinin bölünmez bir parçasını teşkil etmektedir. Ta eskiden beri çeşitli kervan yollarını kesiştiği bölge olan Azerbaycan, uygun coğrafi şartlar nedeniyle asırlaryu bu topraklara gelen göçlere kucak açmış ve onları barındırmıştır. Bu göçler neticesinde Azerbaycan'a çeşitli dillerde konuşan halklar yerleşmişlerdir. M. III. yüzyıldan itibaren bu bölgeye Türkdilli toplulukların akımı artmıştı. Azerbaycan'a gelen göçler sonucu azerblaycan'da İran menşeli (Talış, Tat ve Kürdler) ve Kafkas menşeli (Lezgiler, Avarlar ve Udiler) halklar yerli halk ile (Türkler) birlikte yaşamaya başladılar. Yerli halkı genellikle Türklerden oluşan Azerbaycan'da çeşitli kültürler bir arada bulunmaktadır. Doğu ile Batı arasında ticari tirasit yollarının Azerbaycan'dan geçmesi ülkenin iktisadi hayatını büyük ölçüde etkilemiştir.

Azerbaycan'ın siyasi tarihine kısaca göz atmış olursak, ortaçağın başlarından itibaren meydana gelen olayları şöyle sıralayabiliriz.

Bu dönemden başlayarak, Kuzeyde Derbend, Güneyde Zencan, Doğuda Hazar denizi, Batıda Küçük Kafkas dağlarındek uzanan geniş bir araziye kapsayan Azerbaycan toprakları III. yüzyılın II. yarısından itibaren Güney Kafkasya'nın diğer vilayetleri ile birlikte Sasani İmparatorluğunun hakimiyetine altına geçti. Bu tarihten itibaren Azerbaycan halkı Sasanilere ve Bizans'a karşı mücadele etmeye başladı. Bu sırada Türkdilli toplulukların akımı daha da çoğaldı.

Zerdüştlüğün yaygın olduğu Sasanilere bağlı Azerbaycan'ın Güney vilayetlerinde bu sırada kültürel unsurlar gelişmeye başladı. Azerbaycan'ın Kuzey bölgesinde ise IV yüzyıldan itibaren Hristiyanlık yaygınlaştı. Hristiyan kültürü bölgeye hakim oldu. VI.yüzyılda Sasani hükümdarı I. Husrev Anuşiravan Kuzey vilayetleri de Sasani İmparatorluğunun hududları içine aldı. VIII. yüzyıldan itibaren Azerbaycan toprakları Kuzeyden gelen Hazarlar ve Güneyden gelen Arapların işgaline maruz kaldı. Bununla ülkenin siyasi taraihinde mühüm değişiklikler meydana geldi.

Arap Hilafeti'nin hakimiyetine geçen Azerbaycan'ın komşu ülkelerle iktisadi ve kültürel faaliyetleri artmış oldu. Çeşitli inançların bulunduğu bölgede gettikçe İslam dini yayılmaya başladı. Fuhatın ilk yıllarından itibaren Güney Azerbaycan bölgeleri İslamlaştı. Kuzey Azerbaycan bölgelerinde ise İslamlaşma süreci daha uzun sürdü.

Azerbaycan'da Arap İdare üsuluna karşı halk isyanları IX yüzyılda daha da çoğaldı. Bu isyanlardan en büyüğü Hürremiler Harekatı idi. Babek'in önderliği ile Hilafete karşı defalarca şiddetli savaşlar yapıldı. Hilafetin zayıflamasına sebep olan, başlıca amillerden sayılan Hürremiler Harekatı IX yüzyılın başlarında daha geniş boyutaşuladı. İslam Tarihinde mühüm yer tutan bu hareket Hilafet'in parçalanmasını daha da hızlandırdı.

IX yüzyılın II. yarısından itibaren Arap Hilafeti'nin parçalanmaya başladığı bir dönemde Güney Kafkasya'nın bir çok vilayetlerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da siyasi hanedanlar kuruldu. yerli hakimler tarafından yönetilen bu hanedanlardan bazıları Türk asıllı (Sacoğulları), bazıları Arap asıllı (Şirvanşahlar, Derbend Haşimi Emirliği), bazıları da Fars asıllı (Sallariler, Revvadiler, Şeddadiler, Şeki Melikliği) idiler. Bu hanedanlar siyasi amaçla kurulsalar da Azerbaycan'ın kültürel ve medeni hayatında bir çok gelişmelere sebep olmuşlardır.

Hilafet'in hakimiyeti altında olan diğer ülkeler, aynı zamanda Azerbaycan da İslamlaştıkça yeni dil, bu ülkelerin halklarını manevi açıdan birleştiren büyük bir kuvvet oluşturdu. Komşu ülkelerle ticari ve kültürel gelişmeler sağlandı. Sanatkarların, esnaf ve tacirlerin bu bölgedeki faaliyetleri daha da arttı. Azerbaycan'a yerleşen çeşitli müslüman topluluklar arasında meydana gelen kültürel münasebetler ülkenin medeni hayatını büyük ölçüde etkiledi.

Böylece İslam dinini benimsemiş diğer bütün ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan'da da özellikle IX - X yüzyıllarda gelişme devri başlamış oldu. Bu gelişme X - XII yüzyıllarda artık zirveye ulaştı. İslam medeniyetinin bölgeye hakim olması daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan siyasi ve kültürel gelişmelerin başlangıcı oldu. XI yüzyılın sonlarından itibaren Azerbaycan toprakları Arta Asya'dan Akdenize'dek, Kafkasya'dan İran körfezine kadar geniş bir araziye sahip olan Büyük Selçuklu Devletinin hakimiyetine girdi.

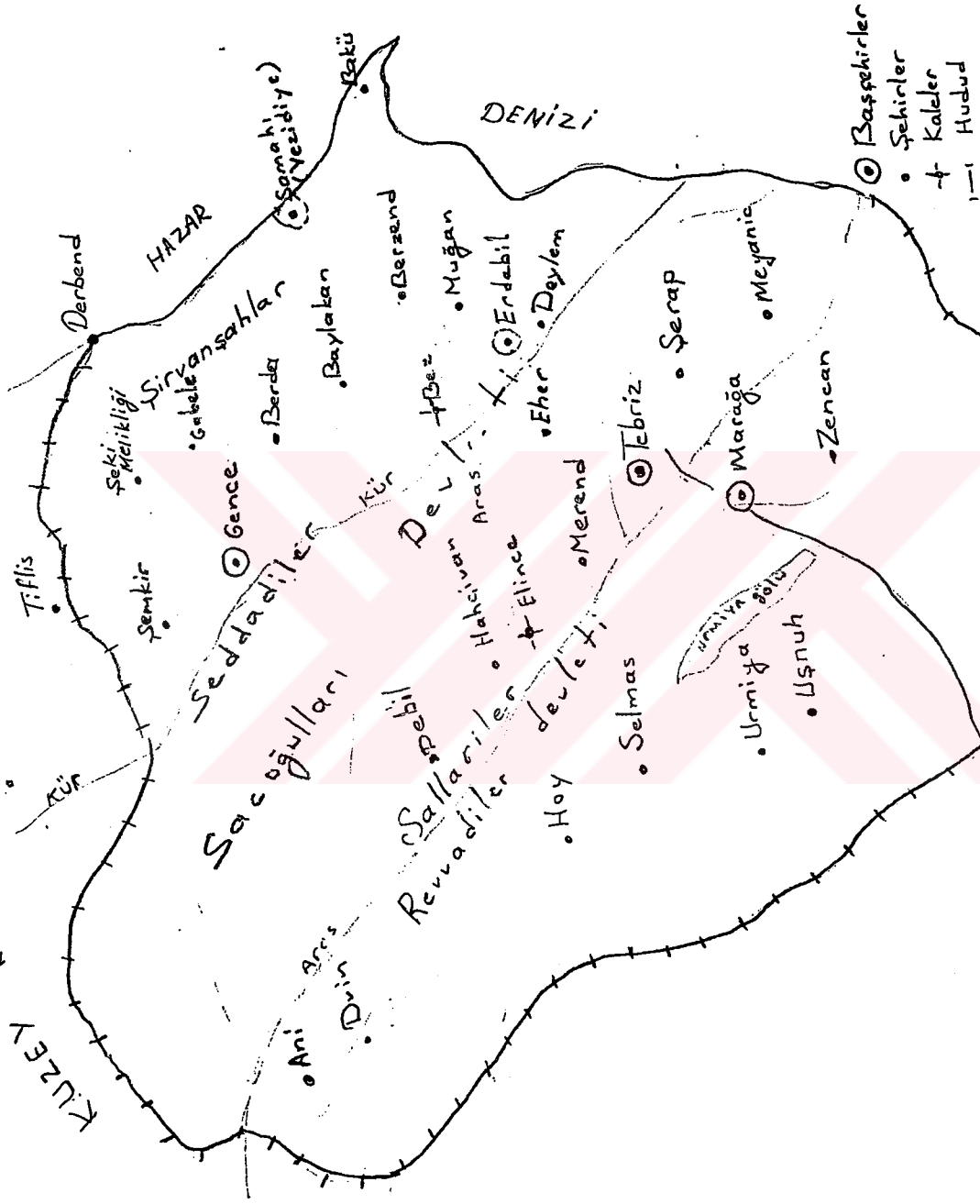
BİBLİYOGRAFYA

1. **Azerbaycan Tarihi, I-VII , Heyet , Bakü-İlim 1998**
2. **Aliyarlı Süleyman, Azerbaycan Tarihi , Bakü 1996**
3. **Arnold T.W, İntişar-İslam Tarihi , Ankara 1982**
4. **Babayev İlyas , Azerbaycan Tarihi Bakü 1997**
5. **Barthold , W. (1869-1930), Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler , Hazırlayanlar , K.Y.Koprman-A.İ.Aka , Ankara 1975**
6. **Barthold W. Mestoprikaspiskih oblastey i istoriya Müslümanşogomira , (Hazarsahili vilayetler ve İslam Dünyasının Tarihi), Bakü 1925 (Rusça)**
7. **Barthold W.-M.F.Köprülü, İslam Medeniyeti Tarihi , Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları , Ankara 1957**
8. **Bünyadov Ziya , M.Azerbaycan VII-IX yüzyıllarda, Bakü 1965**
9. **Bice Hayati , Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler , Ankara 1991**
10. **Belazuri , Ahmet bin Yahya (ö.279/892) Futuh'ul Buldan , Azerbaycan Tarihi Üzerine Kaynaklar , (Liber Expugnationis Regionum , Lugduni Batavorum , 1866)**
11. **Çetin Osman , Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı , İstanbul 1990**
12. **Demirci, Mustafa , Beyt'ül Hikme , İstanbul 1996**
13. **Dowsett C.İ , The History of The Caucasian Albania by Movses Dasxuranci , London 1961**
14. **Hamevî Yakut bin Abdullah (ö.626/1229) Mücemül Buldan I-IV , Beyrut 1950**
15. **Hamevî Yakut , Mücemül Buldan , Azerbaycan Hakkında bilgiler , Tercüme Z.Bünyadov ve P.K.Juzenindir , Bakü 1983**
16. **Heyet , Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi , I-XIV , İstanbul 1988**
17. **İbni Batûta (ö771/1365) Seyahatnamesinden Seçmeler , Hazırlayan İ.Parmaksızoğlu , İstanbul 1971**
18. **İslam Ansiklopedisi , Azerbaycan , IV. , Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991**
19. **İslam Türk Ansiklopedisi, Azerbaycan, İstanbul 1941**
20. **İbrahim Hasan, İslam Tarihi, I-IV, İstanbul 1992**

21. İsmayıl Mahmut,Azerbaycan Tarihi,Bakü 1993
22. İsmayıl Mahmut,Azerbaycan Halkının Yaranması,Bakü 1983
23. İbni Miskaveyh,Tecaribül-Ümem,Kahire 1932
24. İbni Havkal,Kitabül-Arz,nşr,Bril Kramers,Leiden 1938
25. İbni Nedim,Kitabül Fihrist,Beyrut 1964
26. İbni Esir,Kamil fi-Tarih,Tercümesi,I-XII,İstanbul 1989
27. İbni Kesir, İsmayıl B.Ömer , (774-1372) , El-Bidaye ve Nihaye , I-XIV , Beyrut 1966
28. İstahri,Kitabül Mesalik ve Memalik,Leiden 1870
29. Kalankatuklu,Moisey,Albanya Tarihi,Tercüme ve şerh eden Z.Bünyadov , Bakü 1993
30. Kafesoğlu İbrahim , Türk Milli Kültürü , İstanbul 1983
31. Köksal Asım , islam Tarihi I-X , İstanbul 1981
32. Minorski Vladimir , - Minorsky V.Studies in Gaucasian History-London , 1953
33. Minorski V. İstoriya Şirvani Derbenda (Derbend ve Şirvan Tarihi) Moskova 1963
34. Minorski , V.Gacssuca IV-Kafkasşünashık 15 sayı Tercüme , London 1953
35. Minorski , V.Hudud Al-Alam (The Regions Of The World) , London 1937
36. Mukkadesi , Ahsenüt Tekasim fi Marifetü'l Akalim Leiden 1876
37. Mesudi , Tenbih va'l-İşraf VIII , Leiden 1894
38. Mesudi , Mürûcüz Zeheb , I-IX , Paris 1887
39. Nafisi Said , Babek , Bakü 1993
40. Nizamülmülk , Ebu Ali Hasan Siyasetname , Farsçadan tercüme eden R.Sultanov Bakü 1987
41. Nizamülmülk; Siyasetname Rusçaya tercüme eden B.Zahadorev Leningrad 1949
42. Ögel Bahaddin , İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi , Ankara 1962
43. Öztuna Yılmaz , Büyük Türkiye Tarihi , İstanbul 1977

44. P.M. Hold – A.K.S.Lambton – Prof.B.Lewis , İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti , İstanbul 1989
45. Strabon,Coğrafya I-XVII , Tercüme K.A.Stratanov , Moskova 1964
46. Şeker Mehmed , Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması , Ankara 1985
47. Taberi , Ebu Cafer Muhammed b. Cerir , Tarih , I-III , Lukduni – Batavorm 1879-1901
48. Taberi Tarihi , I-XVI E.J.Brill , 1965
49. Togan , Zeki Velidi , Umumi Türk Tarihine Giriş , İstanbul 1981
50. Tomaro Babek , Moskova 1936
51. Velihanlı , Naile , Arap Hilafeti ve Azerbaycan , Bakü 1993
52. Vahidov R.Azerbaycan'da Kazıların Neticeleri , Bakü 1995
53. Yafi , Ebu Muhammed Abdullah B.Esed , Miratu'l Cinan val İbratül Yekzan , Kahire 1287
54. Yazıcı , Nesimi,İlk Türk İslam Devletleri Tarihi , Ankara 1992
55. Yıldız , Hakkı Dursun , İslamiyet ve Türkler , İstanbul 1980

VII-IX.Y.Y.'a qit Azərbaycan haritası.

Not: Haritalar, Azərbaycan Tarixi (I-VII), kitabına görə düzenlenmiştir.

IX-X yüzyıla ait Azerbaycan haritası

